

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Федір ТУРЧЕНКО
Галина ТУРЧЕНКО

ПРОЕКТ «НОВОРОСІЯ»
і новітня російсько-українська війна

Київ–2015

УДК 94(477.6):94(470+571)"1764""17/19"

ББК ТЗ(4Укр)64+ТЗ(0)4-68

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України*

Турченко Федір, Турченко Галина.

Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 166 с.

Автори розглядають обставини появи в 1764 р. російського імперського проекту «Новоросія» і спроби його реалізації царським режимом, Тимчасовим урядом 1917 р., радянською владою і сучасною Росією. В контексті цього проекту простежується 250-річна еволюція українсько-російських відносин. Наводяться історичні факти, статистичні і картографічні матеріали, характеризуються особливості і спільні риси політики різних російських режимів щодо України.

Значна увага приділяється політиці радянського і сучасного російського режиму щодо Півдня і Сходу України, аналізуються витоки і особливості новітньої російсько-української війни.

Для всіх, хто прагне осмислити події останніх років в Україні і спрогнозувати їх можливий розвиток.

ТУРЧЕНКО Федір Григорович — доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету;

ТУРЧЕНКО Галина Федорівна — доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Запорізького національного університету

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)

ISBN 978-966-02-7645-1

© Турченко Федір, 2015

© Турченко Галина, 2015

© Інститут історії України НАН України, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

РОЗДІЛ І. ЯК НА ПОЛІТИЧНІЙ КАРТІ З'ЯВИЛАСЯ І ЗНИКЛА «НОВОРОСІЯ»

1. Історичний контекст проекту «Новоросія»	12
2. Новоросія без «новоросів»	28
3. Що говорять експерти	33
4. Хто підтримував ідею «Новоросії»	43
5. Як Південь об'єднав Україну	47

РОЗДІЛ ІІ. 3 «МАЛОРОСІВ» В УКРАЇНЦІ (1917–1921 рр.)

1. 1917 рік: Керенський продовжує політику російських царів	56
2. Донецько-криворізький сепаратизм 1917–1918 рр. ..	65
3. Сепаратистські республіки в Північному Причорномор'ї і Криму	75
4. Як при гетьмані Скоропадському визначали кордон з Росією	84
5. Чому в 1919 р. не відновили ДКР і утворили Кримську АСРР у складі РФ	87
6. Білогвардійці і Південна Україна	93
7. Нестор Махно й українська ідея	97

РОЗДІЛ ІІІ. РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКЕ

«ВИЗНАННЯ» УКРАЇНИ	
1. Україна у складі «Союза нерушимого...»	106
2. Чому і як Крим передали Україні	111
3. Як жителів України перетворювали в «хомо сов'єтікус-ів»	117

**РОЗДІЛ IV. ВІД ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
ДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

1. Незавершена революція 1991 р. і загрози незалежності	122
2. Хто і як готував новітню російсько-українську війну	131
3. «Гібридна» війна проти України: трагедія і фарс	143
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	161

ВСТУП

Ще на початку 2014 р. про проект «Новоросія» говорили переважно у науковому середовищі і серед вузького кола політиків, головним чином російських. А з весни 2014 р. так звана «Республіка Новоросія» і пристрасті навколо неї стали чи не найпоширенішою темою телеканалів і світової преси. Заговорили про плани Російської Федерації, спрямовані на відторгнення від України Криму, південних і східних територій, а у кінцевому рахунку — на ліквідацію України як незалежної держави. Реалізація цих планів перетворилося у війну Росії проти України.

У цій ситуації варто нагадати, що ще напередодні розпаду СРСР і проголошення незалежності України частина радянсько-компартиїної і господарської еліти Півдня і Сходу, не зацікавленою в демократичних перетвореннях і суверенізації України, взяла курс на її розкол. Спекуючи на місцевих особливостях і територіальних відмінностях, ці не обтяжені політичною відповідальністю і сумлінням політики стали закликати населення окремих регіонів до «самовизначення», а по суті, до виділення зі складу України і приєднання до Росії. При цьому широко використовувалися наслідки тривалої русифікації регіону, а у Криму — і татарофобію, спричинену страхом перед поверненням на батьківщину депортованих ще 1944 р. кримських татар, та інші «надбання» радянської гуманітарної політики.

Так, у Криму наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст. місцеві сепаратисти за підтримки російського політикуму розгорнули кампанію за вихід півострова зі складу України і приєднання до Російської Федерації. Одним із найголовніших аргументів для обґрунтування цього наміру була ідея про віковічні зв'язки Криму з Росією і про начебто відсутність таких зв'язків з Україною.

У жовтні 1990 р. в Одесі було оголошено про створення партії «новоросів» («югоросів»), представники якої стверджували, що в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях немає ні українців, ні росіян, а живе новий народ — «новороси», який має право на державне самовизначення і приєднання до Росії.

Ідея створення місцевої автономії як засобу протистояти так званій «жовто-блакитній експансії» із Західної України стала поширюватися в 1990–1991 рр. у середовищі місцевої компартійної бюрократії та директорів великих підприємств (так званих «червоних директорів») у Донбасі, на Харківщині, Дніпропетровщині й Запоріжжі.

Але сепаратистські настрої тоді не одержали підтримки серед населення регіону. Переважна більшість жителів Південної і Східної України на референдумі 1 грудня 1991 р. проголосували за незалежність України, яка сприймалася як унітарна демократична республіка.

Наводимо дані референдуму по восьми областях, Кримській АР і м. Севастополю:

Донецька обл. — 83,9 %	Дніпропетровська обл. — 90,4 %
Кримська АР — 54,2 %	Луганська обл. — 83,9%
Миколаївська обл. — 89,5%	Одеська обл. — 85,4 %
Харківська обл. — 86,3 %	Херсонська обл. — 90,1 %
м. Севастополь — 57,1 %	Запорізька обл. — 90,1 %

Факти — вперта річ. Навіть у Севастополі, який інакше як «городом русской славы» не називали, «Так» на питання «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України» відповіли більше половини жителів.

Однак, спроби спекуляції на особливостях різних регіонів України не припинилися. На протиставленні Сходу і Заходу України була побудована у 2004 р. виборча кампанія кандидата в Президенти України В. Януковича. Та широкомасштабна фальсифікація результатів виборів викликала масові протести, які переросли в «Помаранчеву революцію». Засобом боротьби з народним рухом знову був використаний сепаратизм.

На так званому «З'їзді Рад усіх рівнів» у Северодонецьку із закликом до створення Південно-Східної Української автономної республіки виступили керівники тих областей Півдня і Сходу — Харківської, Донецької, Луганської і Запорізької, де під час прези-

дентських виборів відбувалися наймасштабніші фальсифікації волевиявлення громадян. Щось подібне відбувалося і в Одесі. З намірами перетворити Одесу й усю Одеську область у «вільну самоврядну територію, на якій будуть діяти розпорядження місцевої влади» у разі, якщо на решті території України переможуть прихильники В. Ющенко, виступив в грудні 2004 р. міський голова Одеси¹. Але, як і на початку 90-х років ХХ ст., заклики сепаратистів не були підтримані населенням.

«Помаранчева революція» викликала паніку в кремлівських кабінетах. Стали шукати нові способи утримати Україну, яка чітко визначила свою орієнтацію на Європу, під впливом Росії. В 2007 р. у інформаційне середовище було вкинуто поняття «Русский мир». Його використав у виступі перед творчою інтелігенцією Санкт-Петербурга напередодні 2007 р. Президент РФ В. Путін: «Русский мир может и должен объединить всех, кому дорого русское слово и русская культура, где бы они ни жили, в России или за её пределами. почаще употребляйте это словосочетание — «Русский мир». Президент РФ говорив про російську мову і російську культуру, як об'єднуюче начало, яке творить «Русский мир». Але його тлумачі були відвертіші.

«Растёт понимание того, что использование гуманитарного потенциала «Русского мира» может помочь в упрочнении этнокультурной самобытности российского суперэтнуса и сохранении российского геополитического и культурного пространства»², — писала О. Батанова, яка з цього питання навіть захистила кандидатську дисертацію. Ключові поняття цієї цитати — «*російський суперетнос*» і «*російський геополітичний і культурний простір*» — все розставляють на свої місця. Українці оцінюються як частина російського суперетносу, а Україна включається у російський геополітичний і культурний простір.

---

¹ Мостовая Ю. Украина разбилась на счастье? // Зеркало недели. — 2004. — 11 декабря.

² Батанова О.Н. Русский мир как реальность и глобальный проект // Право и политика. — 2008. — № 12.

В Україні дуже швидко зрозуміли суть концепції «Русского мира». Ось цитата зі статті українського філософа С. Дацюка: «Русский мир» в историческом плане это концепция вранья, гро-моздящегося на более раннем вранье, и постоянно генерирующая поэтому комплекс исторической неполноценности и агрессии — особенно по отношению к Украине»¹.

В пропаганду «Русского мира», окрім інших, активно включив-ся Московський патріарх Кірілл (Гундяєв), який особливо наголо-шував на «духовній єдності» православних. Глава УПЦ КП Філарет з цього приводу заявив: «Під цією благозвучною вівіскою прихову-ється ідея позбавлення України її державності і незалежності»².

Але, з іншого боку, концепція «Русского мира» надала нового імпульсу сепаратистським настроям в Україні, які підтримувалися проросійським режимом В. Януковича. У цьому контексті можна розглядати книгу В. Корнілова «Донецко-Криворожская Респу-блика: расстрелянная мечта» (Харьков: Фолио, 2011). Книгу широко популяризували у східних і південних областях України. Заідеологі-зований, упереджений виклад подій В. Корніловим став спробою обґрунтування ідею відокремлення від сучасної України її півден-них і східних областей. Науковою альтернативою цього видання може служити монографія О. Поплавського, опублікована напри-кінці 2014 р.³

У 2014 р. план відокремлення південних і східних областей від України, як проросійська сепаратистська реакція на масовий на-родний рух, який називають «Революцією гідності», перейшов у стадію реалізації.

У квітні 2014 р. у мережі Інтернет з'явилася карта з офісу КПУ у Києві, де було вказано можливий поділ України на 5 частин (Республіка Крим, Донбаська республіка, Дніпровсько-Слобожан-ська республіка, Республіка Новоросія та Україна).

---

¹ Дацюк С. Война за «Русский мир» // <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53858ffc966fc/>

² УПЦ КП не радить патріарху просувати «русский мир» // Релігія в Украї-ні. — 2010. — 1 липня.

³ Поплавський О.О. Донецько-Криворізька радянська республіка в україн-ському вимірі. — Дніпропетровськ, 2014. — 324 с.

Комуністи назвали цю подію провокацією, але подальші події дають привід для сумнівів¹. Отже, нафталіновий політичний проект «Новоросія», нашіпгований ін'єкціями «Русского мира», знову був витягнутий з історичної комори.

Спочатку в результаті узгоджених дій російських спецпризначенців і місцевої «п'ятої колони» Росією було окуповано Крим. Ця акція була сприйнята як перший крок до відокремлення від України материкових територій Півдня і Сходу.

У квітні 2014 р. з'явилася інформація про те, що в Одесі створена «Народна республіка Новоросія»². Було оголошено, що майбутнього з Україною у Новоросії немає, а Одеська Народна Республіка у складі Новоросії стане повноправним територіальним суб'єктом нової федеративної держави, «абсолютно дружньої» Росії.

¹ Как КПУ хочет разделить Украину // <http://seo-top-news.com.ua/kak-kpu-hochet-razdelit-ukrainu>

² В Одесі православні сепаратисти проголосили «Народну Республіку «Новоросія» // <http://www.unian.ua/politics/910152-v-odesi-pravoslavni-separatisti-stvorili-narodnu-respubliku-novorosiya.html>

У травні 2014 р. один з лідерів донецьких сепаратистів заявив про створення партії «Новоросія» з головним офісом у Донецьку та розповів про плани провести установчий з'їзд партії.

Колишній заступник голови фракції Партії регіонів у Верховній Раді О. Царьов (позбавлений депутатської недоторканності на початку червня 2014 р.), повідомив про плани за допомогою місцевих референдумів створити «нову федеративну республіку Новоросія» на території 8 областей України — Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської. В руслі цієї «політичної географії» висловлювався і Президент Росії В. Путін. Його слова «*Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це все території, передані у 1920-ті роки радянським урядом, а [російський] народ же там залишився*» — це програма агресії проти Росії.

Уряд РФ став надавати щедру військову і політичну підтримку сепаратистам. На території України з'явилися найманці і військові з'єднання з Росії, з території РФ вівся обстріл України, звідти ж переправлялося озброєння, яке використовувалося проти українських військових.

У травні 2014 р. в Донецьку представники самопроголошених Донецької та Луганської народної республік за участі представників Миколаєва, Одеси, Херсона, Дніпропетровська та Запоріжжя підписали документ про об'єднання цих республік у складі «єдиної держави під назвою «Новоросія». Передбачалося, що проходитиме це за тим самим сценарієм, що в Донецькій і Луганській областях — через референдуми¹.

Плани створення незалежного від України квазідержавного утворення «Новоросія» з наступним його включенням до Російської Федерації викликало міжнародну кризу. Заговорили про «гібридну війну» Росії проти України та про російський реванш в

---

¹ Самопроголошені так звані Донецька і Луганська народні республіки підписали «документ» про об'єднання у складі «єдиної держави «Новоросія» // <http://politic.kiev.ua/politika/6999donecki-teroristi-na-choli-z-carovim-stvorili-psevdorespubliku-novorosiyu.html>

Європі, спробу відновлення Російської імперії в новому вигляді і включення у сферу її впливу країн Центрально-Східної Європи. Як реакція на цю небезпеку, країни НАТО посилили свою військову присутність в Румунії, Польщі, Прибалтиці, Чорному і Балтійському морях.

У контексті описаних вище подій особливої актуальності набувають уроки історії.

Про витоки російсько-української війни сучасний читач може дізнатися, ознайомившись з новітніми історичними дослідженнями. Так, восени 2014 українські вчені видали колективну монографію «Схід і Південь України: час, простір, соціум», в якій, окрім іншого, розглядаються передумови історичної драми нашої країни під назвою «Проект «Новоросія»¹. Цій темі присвячені також дві наукові статті, опубліковані на початку 2014². Однак, ці малотиражні академічні видання мають порівняно вузьке коло читачів. Щоб розширити його, автори звернулися до науково-популярного жанру. В його рамках автори спробували дати узагальнюючу картину подій, що поклали початок проекту «Новоросія» і спробам реалізувати його на практиці, в тому числі і в умовах сучасної російсько-української «гібридної» війни. Мова піде про політику дуже різних російських урядів: царського — до 1917 р.; Тимчасового — після Лютневої революції 1917 р.; денікінського і врангелівського білогвардійських — в 1919 і 1920 рр.; радянського більшовицького — 1917–1922 рр.; сучасного російського. Всі вищезазначені уряди ігнорували український характер Сходу і Півдня і проводили по відношенню до цих земель схожу політику, спрямовану на їх інтегрування у складі російської етнічної території.

Про все це йде мова в даній книзі.

---

¹ См.: Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 томах. — Том 1. Колективна монографія. — К.: НАН України, 2014.

² См.: Турченко Г.Ф. Імперський проект «Новоросія»: спроба реалізувати царською владою і Тимчасовим урядом // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2014. — Вип. XXXIII. — С. 88–98; Турченко Г.Ф. Імперський проект «Новоросія»: більшовицький варіант // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2014. — Вип. XXXIX. — С. 75–82.

РОЗДІЛ I

ЯК НА ПОЛІТИЧНІЙ КАРТІ З'ЯВИЛАСЯ І ЗНИКЛА «НОВОРОСІЯ»

---

1. Історичний контекст проекту «Новоросія»

Глашатаї новітньої «Новоросії» окреслюють її межі південними і східними областями України. Саме тут, за їх переконанням, зосереджене те *руское и русскоязычное население*, яке в Україні нібито «не хочуть слухать и не понимают» і яке становить особливий, відмінний від українців етнос, що прагне до об'єднання з Росією. Географічно мова йде про два регіони України — Південну Україну і Слобожанщину. Неможливо скласти об'єктивне враження про цю легенду, не заглянувши в історію.

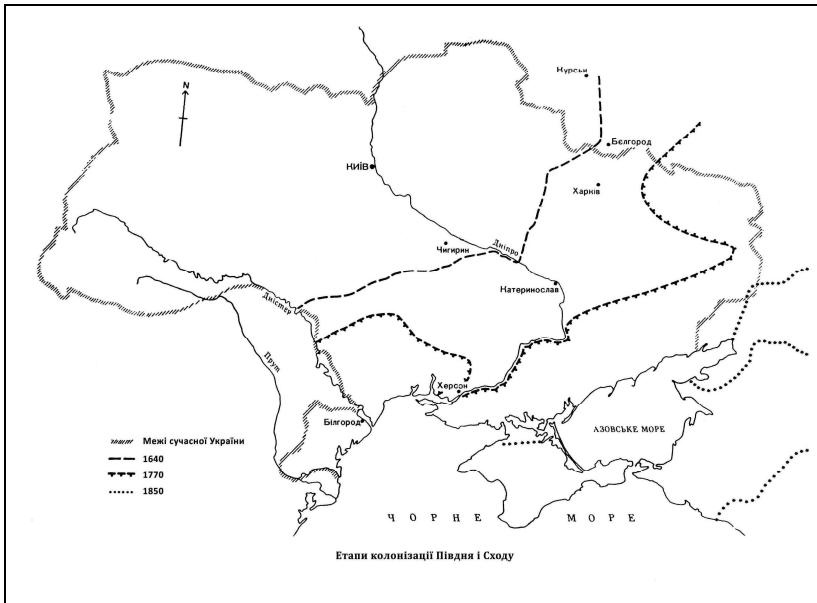
Після татарської навали першої половини XIII ст. Південь і Схід сучасної України були майже безлюдними і називалися «Диким Полям». Починаючи з XVII ст. ці землі стали об'єктом стихійної колонізації українського населення. Особливо інтенсивно вона проходила в XVIII–XIX ст. Наведена нижче карта свідчить, що за 200 років (1640–1845) зона розселення українського етносу збільшилася за рахунок південних і східних територій майже вдвічі. Це був унікальний випадок, коли народ, який не мав своєї незалежної держави, зумів так розширити межі свого розселення. Історик Роман Шпорлюк зазначав, що Європі того часу важко знайти щось подібне¹.

Аналізуючи цю карту, слід враховувати, що довгий час за контроль над сучасною Південною і Східною Україною сперечалися і Польща, і Росія, і Кримське ханство. Досить довго жодна з цих держав не мала переваги. Москва, наприклад, аж до кінця XVII ст. сплачувала хану данину. Кримські татари розглядали ці землі як свої кочовища і не давали закріпитися тут осідлому населенню. Українським козакам доводилося боротися тут як з татарами (про

---

¹ Шпорлюк Р. Українське національно-державне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століть // Україна, Наука і культура. Вип. 25. — К., 1991. — С. 162.

це в літературі написано багато), так і з росіянами (по тодішній термінології «московитами» чи «москалями»). Про це писали мало, хоча прикладів збройних сутичок між українцями й росіянами, а інколи й повноцінних битв за контроль над територією, було достатньо багато. Відбувалися вони і до Богдана Хмельницького, і після нього¹. В цих надзвичайно складних умовах відбувалося військово-господарське освоєння Дикого Поля українцями.

Цей процес у Південній Україні і Слобожанщині мав особливості.

Почнемо з Південної України. Цей регіон з його населенням і економікою історично формувались як органічна частина України. У XVIII ст. це була територія «Вольностей Війська Запорозького Низового», землі яких (Вольностей) належали українським козакам. Козаки з'явилися на Запоріжжі ще в XV ст. і перша письмова

¹ Про боротьбу за контроль над Диким Полем див.: Чухліб Т. Донеччина та Луганщина — козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). — К., 2014. — С. 14-35.

згадка про них датується 1492 р. З часом чисельність козаків збільшувалася, і ареал їх розселення розширювався

Останній період існування запорозького козацтва — Нова Січ — припадає на 1734–1775 рр. Запорожці охороняли свої землі, вели господарську діяльність, виробили власний адміністративно-територіальний устрій, який складався з 8 паланок — Кальміуська, Самарська, Орільська, Протовчанська, Кодацька, Бугогардівська, Інгульська і Прогноївська. Володіння запорозьких козаків лежали в межах сучасної Дніпропетровської, частково — Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської, Донецької і Луганської областей. До революції 1917 р. це була територія Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній і, частково, Війська Донського.

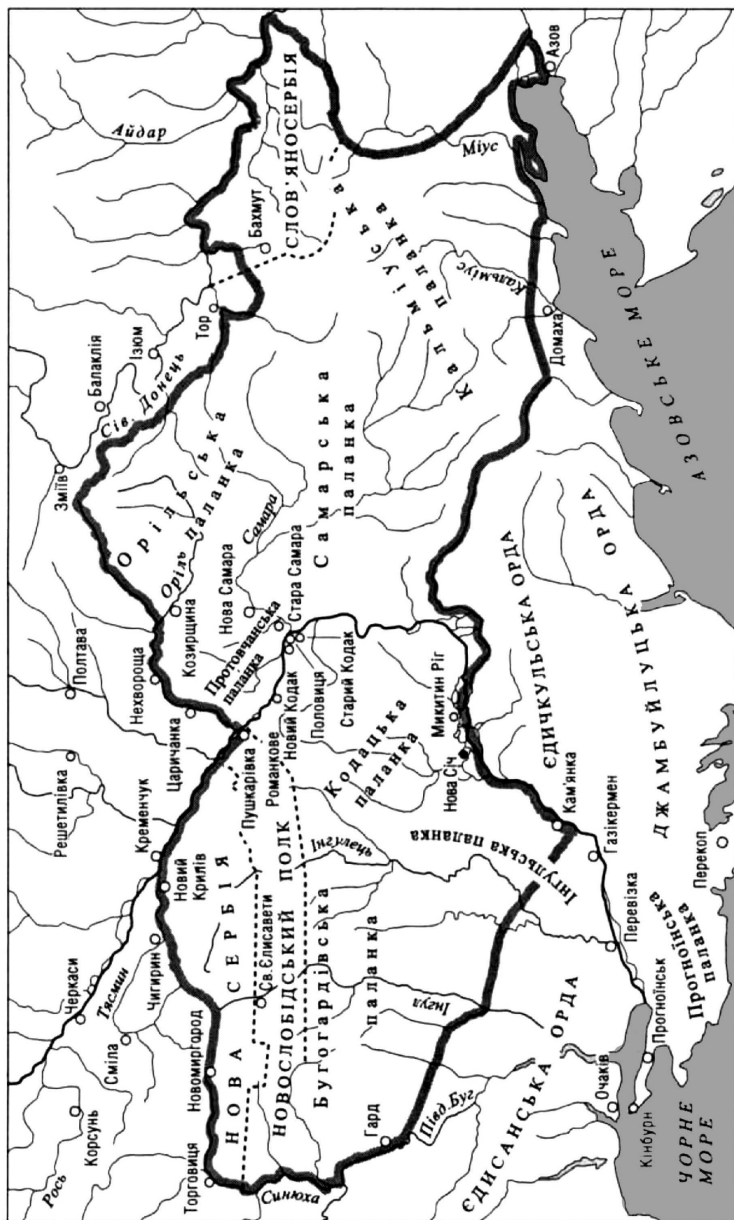
Як бачимо, в межах Вольностей (Кальміуська паланка) перебував нинішній Донбас, Таганрог, Ростов.

Перші письмові відомості про українських козаків у Донбасі припадають на початок XVI століття. Вже у середині XVII століття тут існували козацькі населення — слободи, хутори, зимівники. Їх жителі займалися рибальством, заговляли сіль, полювали звіра. З часом на їх місці виростили села і міста. Про початок військово-господарської колонізації українцями території нинішнього Донбасу в історичній літературі наведено немало фактів, підтверджених різноманітними джерелами¹.

В XVIII ст. Російська імперія стала домінуючою силою на Півдні. Поки вона вела війни з Туреччиною і потребувала допомоги запорізьких козаків — а без них російських перемог на Півдні не було б, вона терпіла існування Січі, поступово обмежуючи її повнозначення. У другій половині XVIII ст. царизм взяв курс на знищення Запорозької Січі. 1775 р., після переможного завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли величезна кількість російських військ звільнилася, а на Січі залишався невеликий гарнізон, Запорозька Січ була атакована 100-тисячною російською армією і знищена.

---

¹ Чухліб Т. Донеччина та Луганщина — козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). — К., 2014. — С. 14–35.

Вольності Війська Запорозького Низового періоду Нової Січі

Ідеологічною основою імперської позиції щодо ліквідації Січі став Маніфест Катерини II. Ось фрагмент цього документа, поданий з його граматичними особливостями:

«...Січ Запорозьку нарешиі зруйновано...

Козаки..., присвоюючи не лише ті землі, які були набуті нами від Оттоманської Порти під час останньої війни, але навіть зайняті поселеннями Новоросійської губернії, заявляючи, що ті та інші землі належали їм з давніх-давен, коли, навпаки, усьому світу відомо, що перші з цих земель ніколи не були нікому дані; останні... ніколи не належали й не могли належати запорозьким козакам, тому що вони в самому своєму існуванні не мали жодного законного початку, отже ніякої земельної власності, а їх терпіли в тих місцях, де вони засіли, замість попередньої військової сторожі; для того ті землі Новоросійської губернії як пусті, зрештою, вигідні не лише для життя людського, а й для охорони кордонів від ворожих нападів зручні, були заселені людьми, створеними для земельного господарства й для військової служби»¹.

Як бачимо, питання претензій на запорізьку спадщину проходить червоною ниткою через зміст Маніфесту. Автори цього документа не дуже переймалися логікою — їхні докази ґрунтуються на праві переможця, якому переможений позбавлений можливості відповісти. Права українського козацтва на володіння землями Запорозьких Вольностей відхилялись, хоча їхня військова і господарська присутність на Півдні мала значно давнішу історію, ніж перебування тут росіян і поселених імперською владою колоністів та військових поселенців, а роль у довголітній кривавій боротьбі з Османською імперією та Кримським ханством взагалі важко переоцінити. І сьогодні пишуть про ріки «російської крові, пролітої за визволення малоросів і молдаван від османського іґа»² і забувають згадати про українських козаків. Ця боротьба забрала безліч українських життів. В об'єктивних дослідників не викликає сумніву

¹ Маніфест Катерини II про скасування Запорозької Січі // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX століття). — Запоріжжя, 1999. — С. 174—175.

² Див.: Русская история. — Москва, 2014. — № 3. — С. 4.

висновок, що без української участі Росія не вийшла б на береги Чорного моря, а потім і не закріпилася там. Але ці війни відбувалися в рамках російської імперської стратегії, а українські козацькі формування діяли як частина російської армії. Український фактор у відвоюванні південного регіону був підпорядкований російській військовій машині і заявити про себе публічно, як самостійна військово-політична сила, не міг. Наслідком цього було майже повне замовчання Російською імперією української участі в російсько-турецьких війнах. Серед усього іншого, це могло бути викликано й намірами позбавити українців, як окремого народу, будь-яких надій скористатися наслідками великих завоювань другої половини XVIII ст.

У Маніфесті йде мова і про Новоросійську губернію. Губернія з такою назвою була створена 22 березня 1764 р.

Якими мотивами керувалися в Російській імперії, присвоюючи новоприєднаній території ту чи іншу назву? Як правило, в таких випадках бралися за основу традиційні назви земель і держав, які включали до складу імперії. В титулі російських царів це яскраво простежується. Кожне нове приєднання відбивалося на змісті титулу. Про це свідчить повний титул російського імператора, як він склався на початку XX ст.:

«Божиеюпоспешествующею милостию, Мы, Николай II, Император и Самодержец Всероссийский, Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский; Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Польский, Царь Сибирский, Царь Херсониса Таврического, Царь Грузинский; Государь Псковский и Великий Князь Смоленский, Литовский, Волынский, Подольский и Финляндский; Князь Эстляндский, Лифляндский, Курляндский и Семигальский, Самогитский, Белостокский, Корельский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных; Государь и Великий Князь Новагорода низовския земли, Черниговский, Рязанский, Полотский, Ростовский, Ярославский, Белозерский, Удорский, Обдорский, Кондийский, Витебский, Мстиславский и всея северныя страны Повелитель; и Государь Иверския, Карталинския и Кабардинския земли и области Арменския; Черкасских и Горских Князей и иных Наследный Государь и Обладатель; Государь Туркестанский; Наследник Норвежский, Гер-

цог Шлезвиг-Голстинский, Стормарнский, Дитмарсенский и Ольденбургский и прочая, и прочая, и прочая».

У цьому титулі відбивається вся історія загарбницької політики Росії від Івана Грозного до Миколи II — від першого до останнього царя. Що ж стосується України, то, як єдине ціле, в титулі вона не згадується. Щоправда, до Петра I російські царі починали свій титул із згадування Великої, Малої і Білої Росії. Після проголошення імперії ці три позиції поглинула назва *Вся Росія*, а в титулі залишилися слова «Император и Самодержец Всероссийский, Московский, Киевский...» і «Великий Князь Волынский, Подольский і Черніговский».

Що ж стосується Південної України, то у титулі вона не знайшла відображення — згадування хіба що про те, що «Император и Самодержец Всероссийский» є в той же час і *царем «Херсониса Таврического»* (того, що був у Криму). «Запорізька Січ» чи «Вольності Війська Запорізького Низового» в титулі не відбилися, хоча багато царських вельмож вважали за честь бути записаними в списки запорозьких козаків. Не вважалося за необхідне і приєднувати до титулу Кримське ханство (якому російські царі до Петра I платили принизливу данину), хоча вважати себе царем Сибірським (володарем знищеного у свій час Сибірського ханства) для російського імператора не вважалося негідним.

Були проігноровані й інші історичні підказки: у VII ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї жили племена таврів (звідси — Таврида, Таврійський півострів, Херсонес Таврійський); були й скіфи, після яких залишилося безліч пам'яток, а древні греки називали цю територію Скіфією; потім прийшли сармати, що дало підставу римлянам називати цей край Сарматією. Ця назва подекуди зберігалася і в XVI–XVII ст.

Але все це було відкинуто. Оточення Катерини II запропонувало молодій государині назву нової губернії — *Катерининська*. Документ з такою назвою лежав перед імператрицею для підпису. Але вона вагалася. Катерина II була освіченою царицею. Вона знала, що західноєвропейські государі створювали на зарубіжних колоніальних територіях своєрідні клони своїх королівств: «Нова Англія», «Нова Франція», «Нова Іспанія», «Новий Уельс», «Нова Каледонія»

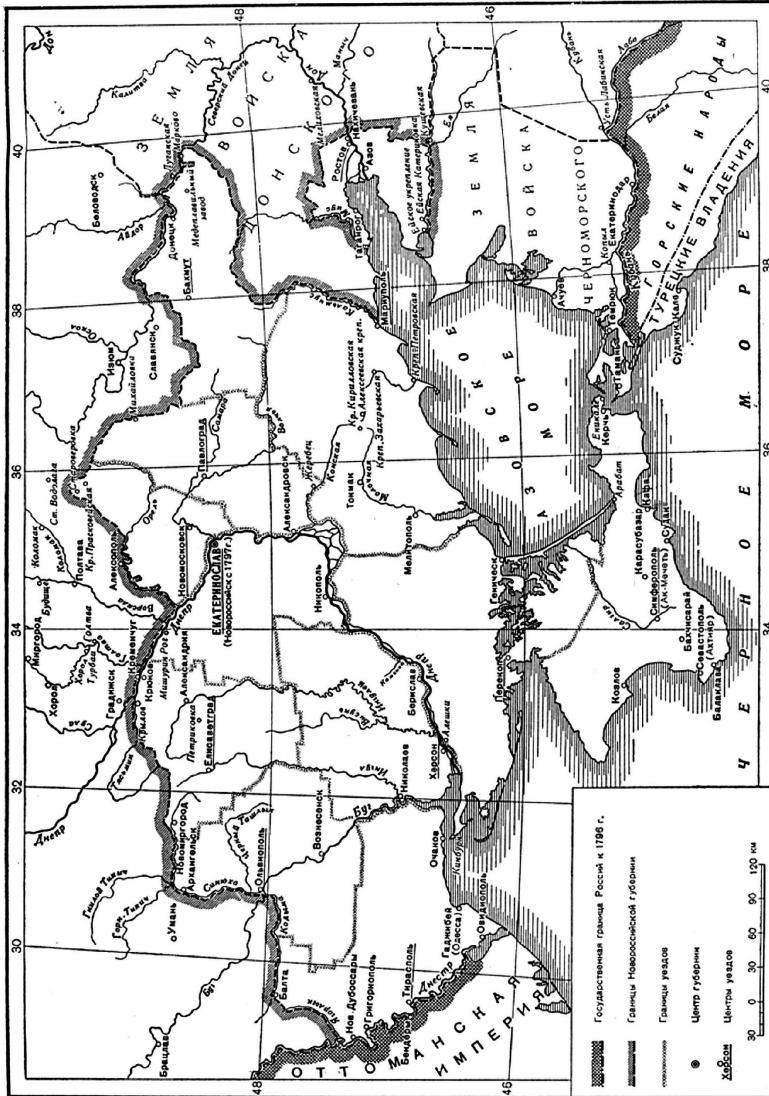
тощо. Врешті-решт, документ про створення нової губернії цариця підписала, але слово «Катерининська» закреслила і над ним написала «Новоросійська».

Однак існувала принципова різниця між Новоросією та її західноєвропейськими заморськими аналогами. Новоросія межувала з корінними російськими територіями. Була велика спокуса представити її світу як частину корінної російської території, колись втраченої, а тепер відвойованої у мусульман. Це й пробувала зробити Катерина II під час своєї подорожі у компанії європейських дипломатів по Новоросії 1787 р. А постільки це «своє», то в імператорський титул назву нової території включати не варто. Адже вона охоплюється терміном «императрица всероссийская». Це рішення було квінтесенцією російської політики на Півдні. У ньому поєднувалися внутрішні і зовнішні амбіції російського імперського керівництва.

Перш за все, рельєфно проявилися давні експансіоністські плани Російської імперії на Півдні. Опанування царською Росією Північним Причорномор'ям відкривало перед нею заманливі перспективи на Балканах і у Середземномор'ї, де вплив Османської імперії швидко падав. Катерина II планувала на руїнах Туреччини створити залежну від Росії православну новогрецьку державу зі столицею в Константинополі. Під час тріумфальної подорожі Катерини II до Криму 1787 р. в Херсоні було споруджено арку із надписом «Шлях на Царгород». На роль імператора відновленої Візантії готувався онук Катерини Великий князь Костянтин, якого виховували в традиціях візантійського еллінізму.

Півдню України в «грецькому проекті» відводилася роль плацдарму для подальшої експансії Російської імперії на Балкани і Середземномор'я. Тут планувалося навіть побудувати третю, окрім Петербурга і Москви, столицю Російської імперії. В такі наміри для новоприєднаної території найкраще підходила назва «Новоросія». В разі реалізації цих намірів ця територія з окраїни Російської імперії перетворювалася в її центр.

Новоросійська губернія з деякими істотними територіальними змінами (у 1775 р. з неї виділилася Азовська губернія) проіснувала до 1783 р., коли увійшла до Катеринославського намісництва.

Новоросійська губернія (1796-1800 рр.)

У 1796 р., після смерті Катерини II, Павло I відтворив Новоросійську губернію, а місто Катеринослав перейменував у Новоросійськ. Оновлена Новоросійська губернія проіснувала до 1804 р., коли на її місці були створені Катеринославська, Таврійська і Миколаївська губернії. У 1822 р. Новоросія знову з'явилася на карті імперії, але вже як назва нового генерал-губернаторства — Новоросійського і Бессарабського, що об'єднувало південні губернії.

Проіснувало це генерал-губернаторство 50 років і в 1872 р. було ліквідоване. Разом з ним з політико-адміністративної карти Російської імперії зникла і назва «Новоросія».

Правда, в російському культурному просторі цей термін використовувалася до 1917–1920 рр. Новоутворений 1865 р. в Одесі університет одержав назву Новоросійського, ряду періодичних видань Півдня присвоїли назву «новоросійских». В Україні до недавнього часу термін «Новоросія» вважався анахронічним¹.

* * *

Якщо звірити історичні карти XVIII ст. з географією сучасних адептів «Русского мира», то виявимо дивну невідповідність: в їхньому розумінні межі Новоросії виходять за рамки території Південної України і охоплюють сусідній з нею історико-географічний регіон — Слобожанщину.

Колись це був єдиний етнографічний і адміністративно-територіальний масив. Сьогодні ці землі розташовані по обидва боки українсько-російського кордону. В Україні це Харківська, Сумська, Донецька (до р. Бахмутки) та Луганська (до р. Айдару) області; в Російській Федерації — окремі південні і західні райони Воронежської, Курської і Белгородської областей.

У свій час землі Слобожанщини належали давньоруському племені сіверян. З кінця IX ст. вони увійшли до складу Київської держави, зокрема до Чернігівського та Переяславського, а згодом й Новгород-Сіверського князівств. Після монголо-татарської навали XIII ст. ці землі відійшли до Золотої Орди, а після поразки татар у

---

¹ Див.: Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 томах. — Том 1. Колективна монографія. — К., 2014. — С. 91–92.

битві з литовсько-українськими військами на Синіх Водах 1362 р. — до Великого князівства Литовського.

Після московсько-литовської війни 1500–1503 рр. частина земель сучасної Слобожанщини перейшла до складу Московського князівства. Як вже зазначалося, цей край залишався майже незаселеним і називався Диким Полем. Саме з цих земель татари здійснювали набіги вглиб Московської держави — зазвичай Муравським шляхом (він був вододілом між Дніпром і Доном — від Перекопу аж до Тули), а також і його відгонами — Ізюмським та Кальміюським шляхами.

Природні багатства краю приваблювали українських промисловців — «уходників», «добичників», які займалися здебільшого бджільництвом, рибальством і мисливством, а також видобутком селітри й солі (на Торських озерах і в Бахмуті).

Починаючи із другої половини XVI століття, на Слобожанщині зустрілися два потоки колонізації: з півночі йшла московська, пов'язана з будівництвом «засік» — військово-оборонних ліній для охорони Московської держави від Кримського ханства й від Польсько-Литовської держави; з заходу — українська, масова народна, викликана польсько-шляхетською неволею і промислово-добичницькими інтересами населення Наддніпрянщини. За давньою українською традицією такі села називали *слободами*, а край — Слобожанщиною, або Слобідською Україною. На відміну від Новоросії, назва якої нав'язувалася суспільству «зверху», *Слобожанщині ім'я вибрав сам народ*.

Більш активне переселення українців в Слобожанщину розгорнулося в 30-х рр. XVII ст. Це було спричинено, насамперед, зростанням небезпеки з боку татар, а також поразкою українських козаків у повстаннях 1630-х років. Перспектива кривавої розправи змушувала їх, а також представників інших станів українського суспільства разом із сім'ями, майном та худобою втікати на Слобідську Україну.

Відомий харківський історик Д. Багалій писав на початку XX ст.: «Хоча це було в диких, незаселених степах, що не були нічиєю власністю, але все-таки на цю землю московський уряд дивився як

на свою і хотів її закріпити за собою через заселення переселенцями, хоча ті землі в дійсності належали прадідам українців»¹.

Від часів Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького почалася друга хвиля еміграції українських козаків, селян і міщан на Схід. Як зазначалося вище, повного московського контролю над цією територією не було: Москва до кінця XVII ст. все ще платила кримському хану данину. Тому царський уряд прихильно ставився до переселенців, бо вони були додатковою опорою в регіоні. Як і раніше, під заселення відводилися незаймані землі. Переселенцям дозволялося зберігати свій козацький устрій.

1652 р. козацький полковник Іван Дзиковський (Дзик) з 4 тис. козаків (з родинами), прийшовши з-під Чернігова і Ніжина, заснував у верхів'ях Дону місто Острогозьк. Тепер це Воронізька область РФ. Через два роки інші переселенці заснували Охтирку — тепер великий районний центр Сумської області, прибувши сюди сім'ями з усім своїм господарством і худобою. З'явилися слободи, які перетворювалися в села і міста. Так вирости Суми, Харків, Лебедин, Чугуїв та інші міста Слобожанщини і велика кількість слобод і сільських поселень.

Переселялися, як правило, люди молоді й енергійні, здатні воювати й господарювати. Унаслідок переселення на території Слобожанщини виникло 5 полків на чолі з полковниками: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський. Полки зберегли внутрішнє самоврядування, своєрідну автономію.

Усі полковники підпорядковувалися царському воєводі у Білгороді, котрий затверджував їх на цій посаді. У полкових містах перебували представники царської адміністрації. Основною функцією слобідських полків була охоронна служба проти татар.

Родючі ґрунти, луки, озера, ліси Слобожанщини визначили господарські заняття її жителів. Переважно населення слобод і міст займалося сільським господарством — землеробством і скотарством. Значне місце у господарському житті Слобожанщини займали промисли: бджільництво, рибальство, винокуріння, млинарство, а також селітроваріння та добування солі біля поселення Тор (тепер

¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — С. 63.

в районі сучасного Слов'янська) на Торських соляних озерах. Влітку до соляного промислу залучалося тисячі людей. Продукти промислу продавалися на ближніх і віддалених ринках.

Міські жителі займалися хліборобством, ремеслами й торгівлею. На Слобожанщину ремісники перенесли цеховий устрій. 1685 р. у Харкові було вже п'ять цехів. З появою міщан на Слобідській Україні стало впроваджуватися і магдебурзьке право.

Господарське освоєння краю супроводжувалося зростанням чисельності населення. Якщо наприкінці XVII ст. в регіоні налічувалося понад 100 тис. чол., то через сто років — до 1 млн. Приріст забезпечувався за рахунок переселенців і високої народжуваності.

В етнічному відношенні Слобожанщина весь цей час залишалася українським краєм. Так, перепис 1685 р. показав, що 98% мешканців села Суджа (тепер РФ) прийшли з різних місцевостей України. Недалеко від нього виникло село Миропілля (тепер у складі України), у якому вихідців з Лівобережжя, Правобережжя й сусідніх місцевостей Слобожанщини було 98%, а близько 2% — росіяни¹. В Слобідській Україні виникали й нечисленні ро поселення росіян. *Але це були невеличкі острівці в українському етнічному морі.* В 1795 р. з усіх мешканців Слобожанщини українців було близько 90%. Решта — за походженням росіяни і представники інших етнічних груп².

Найбільшим містом Слобідської України був Харків, який перетворювався у найважливіший економічний та освітньо-культурний центр регіону. 1732 р. в місті нараховувалося 8 тис. мешканців, в абсолютній більшості українці.

Обмеження автономії слобідських полків почалося ще з Петра I. Завершила цей процес Катерина II. Вона реалізувала політику «впорядкування» управління Російської держави, що означало її централізацію, уніфікацію і ліквідацію будь-яких особливостей

---

¹ Гуржій О.І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // Український історичний журнал. — 1993. — № 4–6. — С. 47–48.

² Див.: Кабузан В.И. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX вв. (1719–1859 гг.). — М., 1976. — С. 192, 211.

і автономій окремих територій. Слобожанщина першою з українських територій потрапила під реформування. 16 грудня 1764 р. Комісія Сенату оголосила постанову про скасування автономних слобідських полків. Козаки були переведені в розряд військових обивателів. Селянські переходи заборонялися.

На початку 1765 р. на базі слобідських полків було створено п'ять гусарських, до яких записалася на офіцерські посади частина козацької старшини, а інша отримала відставку у відповідних офіцерських званнях. На території слобідських полків утворили Слобідсько-Українську губернію із загальноросійською системою управління й суду. Коли була ліквідована Запорізька Січ, а її територія увійшла до складу Новоросійської губернії, південна Слобожанщина в районі нинішнього Донбасу межувала з Новоросією, але не входила до неї.

Останньою спробою слобідських старшин, «військових обивателів» та міщан повернутися до полково-сотенного устрою в управлінні й козацького права було включення цих вимог до Наказу депутатам Законодавчої комісії 1767 р., яку скликала Катерина II. Але це вже був «глас волаючого в пустелі». Назад вороття вже не було.

Цілком природним також було прагнення жителів України залишатися в межах єдиної адміністративно-територіальної одиниці. У першій половині XVIII ст. жителі Слобідської України зверталися до царя з проханням про приєднання до Гетьманської України, яка була автономною частиною Російської держави. Їм не дозволили. Після 1764 р., коли гетьманська автономія була знищена, — прохали хоча б залишитися в межах однієї губернії — Слобідсько-Української. Але й цього не сталося. У 1835 р. Слобідсько-Українська губернія взагалі була скасована, а більша частина її території була включена у новостворену Харківську губернію. Менша, північна і північно-східна — також населена переважно українцями, стала частиною Курської і Воронізької губерній Росії. Звичайно, згоди українців на відрив від Слобідської України і включення до складу губерній, серед населення яких домінували росіяни, ніхто не питав. Таким чином, слобожанський край не лише розчленували, але й *позбавили історичної назви*.

В подібному напрямку розвивалися події в Гетьманщині, якій царизм нав'язав назву «Малоросія». Після ліквідації 1764 р. гетьманського устрою була утворена Малоросійська губернія, яка потім стала Малоросійським генерал-губернаторством. 1836 р. ця адміністративно-територіальна структура була ліквідована, а створені Чернігівське і Полтавське генерал-губернаторства.

Все йшло так, як у свій час заповідала Катерина II. В таємній інструкції князю О. Вяземському 1764 р. вона вказувала, що новоприєднані землі, у тому числі і Малоросію, *«треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали дивитися, неначе вовки в ліс»*¹. Як бачимо, навіть сам термін «Малоросія» (який сприймався в розумінні *окраїни Росії*) в офіційній мові став використовуватися все рідше, а «Україна» — взагалі зник. При цьому ще можна було писати про українську худобу й українську пшеницю, але вживати термін «український народ», «українська мова» заборонялося. «Малорос» («хохол»), як етнографічний тип, набував карикатурного, образливого характеру, а термін «великорос» підкреслював певну етнічну елітарність.

Зміцнюючи адміністративний контроль над Україною, царизм разом з тим проводив її русифікацію, звужуючи сферу української мови і культурою. Їх витісняли, розчищаючи поле для російського культурного впливу. Існував прямий зв'язок між загарбницькою політикою царизму і станом української культури. Цей зв'язок всіляко приховували і приховують сьогодні в Росії, хоча вже сучасникам він був очевидний. В 1911 р. відомий єврейський публіцист Володимир Жаботинський (до речі, родом з Одеси) в статті «О языках и прочем», коментуючи обставини поширення російської культури в національних районах імперії, зауважив: *«...Зачем игнорировать историю и уверять, будто бы все обошлось без кулака и будто бы успехи русского языка на окраинах доказывают внутреннее бессилие инородческих культур?... Ничего эти успехи не доказывают кроме той старой истины, что подкованным каблучищем можно втоптать в землю даже самый жизнеспособный цветок»*².

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 1. — К., 1959. — С.532.

² Жаботинский В. О языках и прочем // Избранное. — СПб., РОСПРИНТ, 1992. — С. 142.

Без сумніву, на такий висновок Жаботинського наштвхнули й культурні реалії Південної і Східної України, з якими він був добре обізнаний.

2. Новоросія без «новоросів»

Ключове питання щодо долі імперського проекту «Новоросія» — етнічний склад населення краю. Щоб визнати причорноморські і приазовські степи частиною етнічної Росії (Новою Росією), бажано було заселити їх росіянами, а представників інших етнічних груп русифікувати. Такі спроби були, але вони завершилися провалом.

Точних даних про кількість населення Півдня України на час ліквідації Запорізької Січі немає. Наводяться різні цифри — найчастіше 100 тис. чоловічої статі. Загальна чисельність жителів Півдня станом на кінець XVIII ст. становила вже близько 1 млн. осіб¹.

Дослідники погоджуються з висновком про «нежиттєвість заходів» по заселенню регіону як іноземними вихідцями, так і етнічними росіянами. Зокрема, В. Кабузан констатує: «Не дивлячись на недостатньо послідовні спроби заселити Новоросію переселенцями з Центрально-Землеробського району Росії, український вільний землеробський рух мав вирішальне значення в цій справі»².

Цей висновок ілюструють дані поданої нижче таблиці, яка показує зміну питомої ваги українців в населенні Південної України у XVIII — першій половині XIX ст.³

Протягом XIX ст. у результаті природного приросту, масових міграцій з Лівобережної і Правобережної України, російських губерній і розселення зарубіжних колоністів чисельність населення Південної України різко збільшилася.

За даними Всеросійського перепису 1897 р., у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях було обчислено 6295,1 тис. жителів. Але етнічний склад населення регіону кардинально не змінився. Домінуючим етносом залишався український.

¹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX вв. (1719–1859 гг.). — М., 1976. — С. 18.

² Там само. — С. 82.

³ Там само. — С. 258.

**Таблиця 1. Зміни питомої ваги українців у населенні
Південної України (XVIII — перша половина XIX ст.) (у %)**

Повіт	1719 р.	1745 р.	1764 р.	1779 р.	1850 р.
Верхньодніпровський	100	100	100	90,90	98,85
Новомосковський	100	100	100	91,52	94,77
Олександрійський	100	100	65,37	67,98	91,07
Павлоградський	100	100	100	71,63	86,09
Катеринославський	100	100	100	90,90	77,01
Слов'яносербський	100	18,00	65,12	44,97	76,25
Бахмутський	66,20	57,50	75,41	66,27	71,99
Ростовський	—	—	100	24,38	71,67
Херсонський	—	—	100	100	69,95
Олександрівський	—	100	100	15,78	68,71
Єлисаветградський Ольвіопільський	100	100	65,37	67,98	67,45
Тираспільський	—	—	50,00	50,00	54,11
Всього на території Катеринославської Херсонської губерній	85,60	96,86	73,06	64,76	73,52

Результати перепису 1897 р. спеціалістами використовуються як база для визначення (з урахуванням щорічного природного приросту) чисельності населення України та його національного складу в наступні роки, у тому числі на 1914 р. Саме так визначав кількість жителів і співвідношення національних груп Півдня України напередодні Першої світової війни географ С. Рудницький (див. табл. 2).

Таблиця 2. Етнічний склад населення Півдня України станом на 1914 р.

Етноси	Губерній Півдня України						Всього На Півдні	
	Катерино- славська		Херсонська		Таврійська			
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Українці	2381	68,9	2003	53,5	869	42,2	5253	56,7
Росіяни	594	17,2	790	21,1	574	27,9	1958	21,2
Євреї	162	4,7	442	11,8	78	3,8	682	7,4
Німці	131	3,8	169	4,5	111	5,4	411	4,4
Греки	72	2,1	11	0,3	27	1,3	110	3,5
Татари і турки	41	1,2	4	0,1	284	13,8	329	1,2
Болгари	—	—	34	0,9	6	0,3	40	0,4
Молдавани	14	0,4	202	5,4	4	0,2	220	2,4
Поляки	21	0,6	41	1,1	14	0,7	76	0,8
Інші	40	1,1	49	1,3	92	4,4	181	2,0
Всього	3456	100,0	3745	100,0	2059	100,0	9260	100,0

Дані таблиці свідчать, що українці на Півдні залишалися найчисленнішою групою (56,7%), причому у Катеринославській, Херсонській і у материкових повітах Таврійської губернії вони становили абсолютну більшість. Другою за чисельністю групою були росіяни (21,2%), далі йшли євреї, німці, греки, молдавани, татари і турки, поляки, болгари та ін.

Але, змістивши на 1914 р. співвідношення між різними етнічними групами, яке зафіксував перепис 1897 р., Рудницький зазначає, що така операція «дає minimum minimum для українців». Російські офіційні чинники вважали за свій обов'язок робити підрахунок так, щоб кількість росіян на українських землях виявилася якнайбільшою. І робили це, як правило, за рахунок «малоросів». *Це, по-перше. По-друге*, природний приріст українців тоді перевищував відповідні показники інших національностей, що жили поряд

з ними. *По-третє*, кількість населення південних губерній і після перепису 1897 р. продовжувала зростати за рахунок переселенців, у складі яких українці переважали. *По-четверте*, національність за результатами перепису визначалася за мовою спілкування. Частина українців називали своєю мовою російську, хоча в реальному житті вони залишалися двомовними етнічними українцями.

Все це, звичайно, істотно вплинуло на кількісне співвідношення між різними національними групами в населенні. Рудницький вважає, що реальна кількість українців в Катеринославській губернії становила щонайменше 80%, у Херсонській і Таврійській — до 65%¹.

Таким чином, незважаючи на досить довгий процес русифікації регіону, спроби його заселення лояльними етнічними спільнотами, українці становили в трьох південних губерніях абсолютну більшість населення, а росіяни — меншість.

Крім українців і росіян, в регіоні здавна жили греки, болгари, євреї, татари та інші. Це чітко фіксує демографічна статистика. Що ж стосується штучного терміна «*новорос*», то він на Півдні не зустрічався раніше і не зустрічається тепер. Такий етнос (чи навіть, субетнос) в регіоні не *склався*. Він не фіксувався демографічною статистикою. Історики і етнографи не виявили в регіоні *жодної* народної пісні, переказу, оповіді, думи, приказки, загадки тощо, де б згадувалося про «новоросів». Не писали про наявність цього етнічного типу й іноземці, які тут подорожували. Південь — це ареал поширення української народної творчості. Зустрічаються зразки російського, болгарського, татарського фольклору, а «новоросійського» — ні. Замість Новоросії на запорозьких землях, по суті, сформувалася Нова Україна, переважною більшістю населення якої були українці — колишні переселенці з Лівобережжя і Правобережжя та їх нащадки.

Нагадаємо, що слідом за Північним Причорномор'ям українці заселили і освоїли також Кубань і ряд інших територій на Північному Кавказі.

---

¹ Рудницький С. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. — Львів, 1994. — С. 263—265.

З точки зору здорового глузду вже в XIX ст. можна було констатувати, що імперський проект під назвою «Новоросія» провалився. По-перше, населення краю так і не перетворилося на «новоросів», а вперто трималося етнічних коренів — кожен своїх. По-друге, провалилася зовнішньополітична мета проекту. Після поразки в Кримській війні в середині XIX ст. можливості Росії для експансії на Південь стали примарними. Російського прориву на Південь, у напрямі Босфору і Дарданелл не трапилося. Остання спроба здійснити його була зроблена під час Першої світової війни, коли Росія планувала оволодіти Чорноморськими протоками, Стамбулом і західним узбережжям Мармурового моря. «Усіма сторонами нашого життя ми пов'язані з цією метою, — писав 1915 р. у брошурі, виданій масовим тиражем, князь Є. Трубецької, — це для нас питання нашого хліба насущного, нашої політичної могутності та нашої культурної місії і, нарешті, духовного «Я» Росії»¹. Подібні ідеї серед населення поширювало й російське духовенство. Так, архієпископ Харківський Антоній (О. Храповицький) писав: «На теперішню війну наш народ дивиться як на визволення християнства від навали еретиків і магометан, а кінцевою метою її бачить визволення Священного Царгороду з Церквою Св. Софії та Єрусалиму з Господнім гробом. Усе це живо цікавить не тільки солдатів наших, а й більшою мірою мешканців російських і малоросійських сіл»². Але обізнані люди, яким була доступна інформація про реальне співвідношення військових сил в регіоні, говорили інакше. «Безглуздом, причому дуже небезпечним» як для всього регіону, так і для Росії назвав ще у 1913 р. резидент російської розвідки у Туреччині капітан Щеглов нав'язливу ідею про оволодіння протоками³.

Так що для людини, не позбавленої здорового глузду, «Новоросія» залишалася штучною назвою південно-західної окраїни імперії без «новоросів» і перспектив стати мостом до *визволеного* «Священ-

---

¹ Трубецької Е.Н. Национальный вопрос. Константинополь и Святая София. (Публичная лекция). — М., 1915. — С. 3.

² Архиепископ Антоний. Чей должен быть Константинополь? — Таганрог, 1916. — С. 5.

³ Шермет В. Босфор, Россия и Турция в эпоху Первой мировой войны: по материалам военной разведки. — М., 1995. — С. 45.

ного Царгороду з Церквою Св. Софії та Єрусалиму з Господнім гробом». Але імперський офіціоз — держава, школа, університети, засоби масової інформації, церква та ін. — вперто стояли на своєму: «*Новороссия — исконно русская территория*». Вони навіть не затруднювали себе пошуками аргументів на підтвердження цього. Обмежувалися лише нагадуванням про те, що цей колись втрачений (!?) край цілком справедливо «відвоювала» у XVIII ст. Росія, що у ньому поширене православ'я, російська мова і культура і що здавна він був російським.

Цю картинку «псували» місцеві українці, які, вперто не бажаючи русифікуватися, залишалися окремим народом. Але на це в ідеологів «російської єдності» також було пояснення. Виявляється, українці — це «малороси» — частина російського народу, а їх мова — не більше, ніж «наречие», діалект російської мови.

У російському суспільстві домінувало принципове невизнання факту існування українців як окремого народу. Південна Україна сприймалася як частина Російської держави не лише в суто правовому значенні (як визнана у міжнародно-правових актах частина імперії), а навіть як частина етнічної Росії. У нагоді стала теорія «триєдиного» російського народу, який начебто вийшов «з однієї колиски» і включав до свого складу великоросів, малоросів і білорусів. Покликанням Москви вважалось зібрати воедино ці частини колись «єдиного цілого» і поступово «стерти» відмінності між ними, які накопичилися за період «примусового роз'єднання». Власне, це було одним з головних завдань російського «освоєння» Півдня України.

3. Що говорять експерти

Для успішної реалізації асиміляційних проектів імперського режиму було вкрай необхідно, щоб ця легенда про «триєдиний народ» й необхідність асиміляції українців була сприйнята самими українцями — спочатку їх інтелектуальною елітою, а потім народом. Боротьба навколо цього питання почалася декілька століть тому і продовжується сьогодні. Українська інтелігенція твердо стояла і стоїть на позиції окремішності українського народу, його відмінності і від російського, і від польського.

Ще наприкінці XVIII ст., за часів Катерини II, на Лівобережній Україні була написана книга «Історія Русів», яку вважають вершиною національно-політичної думки України тієї епохи. Анонімний автор проводить думку, що державне життя українського народу бере початок з часів створеної саме його предками — русами — Київської Русі. Руси жили на східнослов'янських землях, «що лежать од ріки Дунаю до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини та Дінця й Сіви»¹.

Окремо від русів, «кочували понад річкою Московою» люди, котрі називалися «москвитами та мосхами, з чого згодом і царство їхнє дістало назву Московського і нарешті Російського»². Чітко вказувалося, що руси і москвити — це різні племена. Це справді так: москвити — місцеві племена фінно-угорського походження — до створення Київської Русі не мали відношення. Пізніше вони були включені до її складу і зазнали процесу слов'янізації.

Але ж Московське царство з часом одержало назву Російського. Автор «Історії Русів» описує, як Московія поступово «перевтілилася» в Росію: Іван IV (Грозний) «року 1547 перейменував себе з князя на царя та самодержавця московського, і відтоді завше вже царство Московське і його володарів сею назвою титуловано, з перейменуванням врешті царства Московського на Російське», яке стало називатися «Великою Росією» на відміну від Русі Київської, якій залишилася назва «Мала Росія», «Малоросія»³. Автор вкладає в уста гетьмана Івана Мазепи звинувачення на адресу царату в перебранні (*фактичному викраденні*) московитами собі легендарного імені русів з їх блискучою історією, до якої Москва не причетна: *«Відомо ж бо, що колись ми були те, що тепер москoviці: уряд, першість і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них, яко притча во язицix!»*⁴.

¹ Історія Русів. (Редакція і вступна стаття О. Оглоблина. Переклад Вяч. Давиденка). — Нью-Йорк, 1956. — С. 9.

² Історія Русів. — С. 8.

³ Історія Русів. — С. 12.

⁴ Історія Русів. — С. 275.

Ознайомившись з такою точкою зору, молодий російський історик Михайл Погодін на початку 1820-х років занотував у щоденнику: «Малороси називають себе справжніми росіянами (мається на увазі — потомками київських русів. — *Авт.*), решту — москалями. Москва була, отже, щось осібне, окреме»¹. Погодіну дуже не сподобалася ця точка зору, і він став шукати аргументи, щоб спростувати її, довести великоруську «першість». *Цікаво, що при цьому він не заперечував того факту, що центральні райони Росії не були заселені русами.* Врешті-решт, у «Повісті временних літ», доступній для історика його рівня, прямо говорилося, що там жили не руси (Русь), а племена «Чудь, Меря, Весь, Мурома, Чемерис, Мордва, Пермь, Печера, Ям, Литва, Зимола, Корс, Норова, Либь, си суть свои язык имушие...»².

Не заперечуючи цього, М. Погодін для доведення великоруської «першості» пішов іншим шляхом: він висунув гіпотезу про те, що корінне, «великоруське» населення Київської Русі в умовах монголо-татарського нашествия під загрозою тотального винищення нападниками відійшло на Північ, зокрема, і в район Москви. Саме так: *корінне населення Київської Русі він називав «великоруським».* Таким чином, за Погодіним, київські переселенці-«великороси» оселилися на півночі в московських краях і продовжили там славні традиції Київської Русі. Так Москву перетворювали у Великоросію — наступницю Києва з усією його блискучою історичною спадщиною. Що ж стосується України, то Погодін стверджує, що вона в результаті цього переселення на певний час запустила, поки на її територію з Карпат не прийшли «малороси» і не принесли сюди свою «малоруську» мову і культуру — «зіпсований» варіант великоруської. Справжня ж стародавня мова населення Київської Русі, себто «великоруська» мова, перейшла з Київщини на Московщину й там закорінилася.

---

¹ Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина. — Кн. 1. — СПб., 1888. — С. 153–154.

² Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская Летопись. — М., 1962. — Т.1. — Стб. 10–11.

Першим цю фантастичну гіпотезу розкритикував Михайло Максимович, відомий український історик, етнограф і мовознавець (деякий час він був ректором Київського університету). Вивчаючи документи, зокрема, етнографічні і лінгвістичні, він обґрунтував висновок, що ніякої зміни населення в Київській Русі в XIII–XIV ст. не було. Свої аргументи він виклав у статті «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и заселение ее новопришлым народом» (1857 р.) й у циклі опублікованих листів до Погодіна. Автохтонним на території України з часів Київської Русі було й залишається українське населення з його давньою мовою, звичаями, народною творчістю, а не те «великоруське», яке, начебто під загрозою винищення, змушене було відкочувати на Північ. Насправді, тотального винищення татарами населення Подніпров'я (як і жителів центральних районів сучасної Росії, які також стали об'єктом татарської навали) не було.

Відповідно, не було й заселення Наддніпрянщини жителями Карпат — «малоросами». Все це легенда, яка не має історичних підстав. «Доказывать, что до нашествия Татарскаго на Киевъ не было Малороссийскаго народа на Руси Киевской, — для меня все равно, если бы доказывать, что до нашествия Польскаго на Москву не было Великороссийскаго народа на Руси Московской!»¹, — писав М. Максимович. На прикладах з фольклору та «Слова про Ігорів похід» він переконливо довів, що українська мова цілком самостійна, а не зіпсоване російське «наречие», як вважав його опонент М. Погодін. Українська мова зародилася у найдавніші часи, про що свідчать численні українізми у «Слові про Ігорів похід».

Спираючись на науково доведений факт прадавності українців на території Наддніпрянщини, українська інтелектуальна еліта XIX–XX ст. розглядала питання про те, кому ж належить територія, яку Катерина II називала Новоросією.

Почнемо з бачення майбутнього України, викладеного в проєкті конституції республіки, підготовленій підпільним Кирило-Мефодіївським товариством (1846 р.) — М. Костомаровим, П. Кулішом, О. Навроцьким, Т. Шевченком. В проєкті Конституції майбут-

---

¹ Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. — К., 2008. — Т. III. — С. 230.

ньої слов'янської федеративної держави («держави штатів»), яку планувалося створити на руїнах Російської і Австрійської імперій, першою державою (штатом) називалася «Україна з Чорномор'ям, Галичиною і Кримом»¹. Таким чином, Південна Україна (з Кримом) сприймалася як невід'ємна складова етнічної України.

Активним членом Кирило-Мефодіївського товариства був і відомий історик Микола Костомаров, який у своїй статті «Дві руські народності», надрукованій 1861 р., обґрунтував психологічну відмінність росіян і українців («північноросів» і «південноросів») — двох національних типів, з різною вдачею, світоглядом і громадянським ідеалом. При цьому — і це важливо — мова не йде про те, хто «гірший», а хто «кращий». Йдеться про «іншість», яка не має оціночного характеру.

Особливості національного характеру обох народностей виявляли себе вже у часи давньоруської державності і закріпилися в умовах татарського панування. Для південноруського суспільства, за висновками М. Костомарова, були властивими «розвиток особистого свавілля, свобода, невизначеність норм (...), не було нічого насильницького, нівелюючого; не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до визначеної мети... В Південній Русі не видно ні найменшого прагнення до підкорення чужих, до асиміляції інородців, які поселялися поміж корінними жителями...»².

На Півночі і Сході, «навпаки, особиста свобода звужувалася і, врешті-решт, знищувалася». М. Костомаров в своїй статті для характеристики території розселення «північноросів» вперше використовує термін «*русский мир*» и дає характеристику його особливостей. Це — «згуртування частин, прагнення до приєднання інших земель, здійснене під прапором релігії, успіх, освячений ідеєю божого дозволу, опора на масу, покірну силу, яка інколи протягує до неї руку, щоб її охороняти, поки потребує охорони, а опісля передача народного права в руки своїх обранців.... Філософія велико-

---

¹ Кирило-Мефодіївське товариство. Документи і матеріали: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1 — С. 570.

² Костомаров Н. Две русские народности. (Письмо к редактору) // Основа. — Санкт-Петербург, 1861. — № 3 — С. 47.

руська, — констатує М. Костомаров, — дійшла до формули: Бог і цар у всьому!, яка знаменує крайнє торжество панування спільноти над особистістю¹.

Що ж стосується сфери релігійного життя, то в ній, як стверджує М. Костомаров, «великорос надає перевагу зовнішній стороні, букві Закону Божого; для малороса важливіше саме релігійне чуття, його менше захоплює сама форма церковної служби. Великорос байдужий до природи, не має нахилу до садів, розведення квітів; малорос любить садки, різними рослинами прикрашає своє подвір'я; епічна поезія у великороса прив'язана до матеріального інтересу; малоруська поезія пройнята м'якістю чуттів, у тому числі історична. В побуті малороси прихильні до простоти відносин між людьми»².

Теорія «про дві народності», доведена на підставі історичних, літературних і етнографічних матеріалів, українською гуманітарною спільнотою була сприйнята як своєрідна наукова класика. Вона доцентру руйнувала офіційний великодержавний стереотип про «єдину і неподільну Росію».

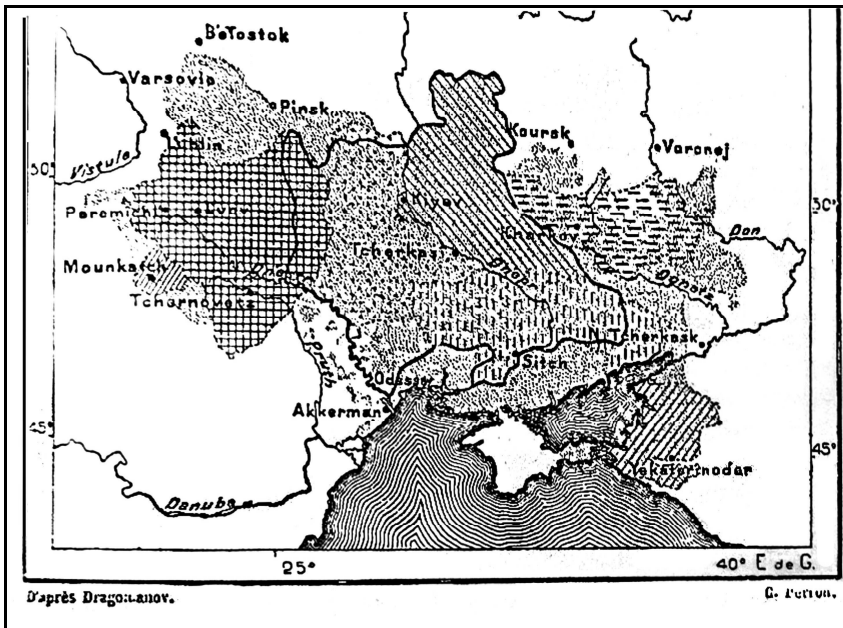
Лінію Кирило-Мефодіївського братства продовжив і розвинув видатний український вчений другої половини XIX ст. Михайло Драгоманов. Без будь-яких застережень він вважав Південну Україну частиною Великої України, населену українцями.

У «Передньому слові до журналу «Громада» М. Драгоманов констатує: «Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на козацькій Україні по Дніпру». Про Північне Причорномор'я він пише: «Ми мали ті береги в часи уличів, тиверців і Тмутарканської Русі; ми відбили знову частину їх перед нападом турків у XV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім». Як бачимо, Київську Русь Драгоманов сприймає як витвір українського народу. Іван Лисяк-Рудницький називав Драгоманова «першим політичним публіцистом і ідеологом, який своїм зором дійсно охоплював цілісність українських земель від Кубанщини до Закарпаття»³.

¹ Костомаров Н. Две русские народности. — С. 50, 53, 59.

² Костомаров Н. Две русские народности. — С. 65–70.

³ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Передне слово» до «Громади» Михайла Драгоманова // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 361.

Карта України, підготовлена М. Драгомановим
для французького підручника загальної географії (1885 р.)

Один із класиків української історіографії ХІХ ст. Володимир Антонович у своїх працях, які ґрунтувалися на величезній кількості документів, також неодноразово торкався проблеми Південної України. Він стояв на позиції історичного права України «на новоросійські землі, так як саме українське населення колонізувало ці території». В своїй праці «Про козацькі часи на Україні» він окреслює Запорозжя як спадкову українську територію: «Вони (козаки. — Авт.) займали територію між Бугом та системою Дону» (переводячи на сучасний поділ, це 3/4 Херсонської, вся Катеринославська і частина Таврійської губернії). Ці землі «запорожці уважали за свою власність»¹. Найголовнішим аргументом В. Антоновича щодо права українців на новоросійські землі є той факт, що саме вони їх колонізували. Він підкреслює, що «за 10 літ свого гетьманування

¹ Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С. 196, 200.

Калнишевському (останньому гетьману Запорозької Січі. — *Авт.*) вдалося заселити кількасот сіл». Він зазначає, що всі поселенці були під протекторатом Запоріжжя, а поселення мало сліди культурної колонізації: «Коли заведено в Росії земство, то його статистичні дослідження показали, що на Катеринославщині за часів Запоріжжя шкіл було втричі більше...»¹. Зазначимо, що це були українські школи. Наведених аргументів В. Антоновичу цілком достатньо, щоб вважати Південь складовою частиною етнічної України.

Одним з найпошлюбніших учнів Володимира Антоновича був Дмитро Багалій, автор багатьох праць, присвячених історії Слобожанщини і Південної України. Він звернув увагу на роль Запорозької Січі в освоєнні степових земель Причорномор'я, докладно розглядав форми державної і поміщицької колонізації Півдня. Багалій у дослідженні «Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры» (1889 р.) опублікував матеріали, які свідчили про інтенсивне заселення Південної України задовго до того, як колонізацією цієї території зайнявся російський уряд. В 1920 р. це дослідження було перевидане українською мовою².

Особлива заслуга у вивченні Південної України, як регіону Великої України, належить Наталії Полонській-Василенко. Ще у молоді роки вона зацікавилася історією регіону. Вже на початку 1910-х років Полонська-Василенко мала погляди щодо Південної України, що не вписувалися в рамки офіційної російської історіографії. За консультацією молода дослідниця звернулася до відомого катеринославського спеціаліста Дмитра Яворницького, щоб в'яснити у Яворницького, як вона писала пізніше, «незрозуміле питання», яке виникло у неї під час вивчення матеріалів про Новоросію: «Я ніяк не могла зрозуміти, чому вона, країна, де було Запоріжжя, не вважається за Україну». Яворницький не дав вичерпної відповіді на це питання. І справа, звичайно, не в непоінформованості відомого дослідника запорізького козацтва. Напевне, він просто остерігався вести відверту розмову на досить делікатну тему

¹ Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. — С. 200.

² Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. — Харків, 1920. — 111 с.

з малознайомою людиною. Відповідь Наталія одержала від іншого катеринославського історика — Василя Біднова, який мав великий досвід вивчення Південної України, виявляв і публікував цінні документи з її історії. В результаті довготривалих бесід з ним, писала Полонська-Василенко, «в мене вже тоді сформувалося моє розуміння історії Південної України, яке не раз після того я висловлювала в працях; що Південна Україна була й залишалася Україною, частиною Великої України»¹.

Михайло Грушевський, найвидатніший український історик, у своїх працях також виходив з визнання українського характеру Півдня України. Він підкреслює, що запорозькі землі за останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського інтенсивно заселялися землеробським, переважно українським, населенням і переставали бути пустельними. В «Ілюстрованій історії України», яка багато разів перевидавалася, він зазначає, що точка зору, згідно з якою «в руках запорожців чорноморські простори лежать диким, незайманим степом, який ніколи не приносить користі», не має ніяких підстав². На правах колонізації ці землі, на переконання М. Грушевського, належали запорожцям — українським козакам, а відтак — Україні.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр., в умовах непу і відносної інтелектуальної свободи, яка його супроводжувала, в історіографії стала стверджуватися ідея, яка ґрунтувалася на визнанні українського характеру Півдня. У 1922 р. з'явилася не типова для пізнішої радянської історіографії праця одеського дослідника Євгена Загоровського «Очерк истории Северного Причерноморья». Це систематизований виклад історії Південної України, пройнятий ідеєю прадавності українського етносу на цих землях, спадкоємності його державного розвитку від Київської Русі до Запорізької Січі. Визначаючи місце населення Південної України в історії українського народу, Загоровський вважав, що це був його

---

¹ Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913–1916). (Уривок із споминів) // Український історик. — 1983. — № 2–4. — С. 48.

² Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — К., 1918. — С. 475.

авангард на берегах Чорного моря¹. Він доводив, що колонізація Південної України сербськими та іншими поселенцями «здійснювалася за рахунок земель, що належали запорожцям і раніше осілим тут селянам, які втекли від панської неволі, і призвела до поневолення України».

Ця ідея одержала потужну підтримку М. Грушевського, який в 20-ті рр., вже після повернення з еміграції, відновив вивчення українських регіонів. Планувалося видати збірник з історії Південної (Степової) або, як писав М. Грушевський, «Полудневої України». М. Грушевський чітко окреслює територію Південної України. Він сприймає її в єдності «Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя», включаючи до неї і Крим.

Історію Півдня М. Грушевський розглядав в контексті загальної історії України і відкидав імперське сприйняття цього регіону як «Новоросії» — території, відірваної від загальноукраїнських теренів: «Донедавна, та можна сказати, що й нині ще, «Новоросія» і «Україна» мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв'язані органічно»². Вчений відкидає такий підхід як хибний.

З початку 30-х рр. відносна свобода в дослідженні історії Півдня України відходить у минуле, як і зникає зі сторінок наукових видань південноукраїнська тематика взагалі. Пауза тривала чверть століття. Вона завершилася лише після Другої світової війни, в 50-ті рр., коли південноукраїнська проблематика знову поновлюється. Українські автори цього періоду були дуже обережні, остерігаючись звинувачень в українському націоналізмі. Для встановлення істини в цьому питанні більше всього зробили російські радянські історики.

Так, Олена Дружиніна, московський історик, автор циклу досліджень з історії Південної України, в монографії «Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг.», опублікованій 1981 р., визнає очевидне — домінування українського етносу в регіоні. Са-

---

¹ Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. — Одесса, 1922. — Ч. 1. — С. 59.

² Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Український історик. — 1991–1992. — Ч. 110–115. — Т. 28–29. — С. 58.

ме українці були головною етнічною групою, яка заселяла Південь. І регіон О. Дружиніна називає Південною Україною, а не Новоросією. «Уже цього періоду (мається на увазі 1775–1800 рр. — *Авт.*) намітилося переважання українців у складі населення степового Півдня»¹, — пише О. Дружиніна.

Історію заселення Північного Причорномор'я вивчав у післявоєнні роки й інший відомий російський дослідник — В. Кабузан. У своїй монографії словосполучення «Південна Україна» він не використовує. Північне Причорномор'я і Північне Приазов'я він називає Новоросією. Його книга має промовисту назву: «Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX вв. (1719–1859 гг.)»². Інколи для позначення регіону він використовує і словосполучення «Північне Причорномор'я» і жодного разу — «Південна Україна». Але важливіше інше — на підставі численних статистичних даних він констатує: етнічні українці серед новоселів переважали. «Подавляющая часть новоселов прибыла из прилегающих губерний Левобережной Украины (Полтавской и Черниговской)»³, — пише він.

Таким чином, і в умовах російської імперської влади, і радянського режиму було достатньо інформації, щоб розібратися в імперській антиукраїнській спрямованості проекту «Новоросія». Все залежало від самого читача.

4. Хто підтримував ідею «Новоросії»

Попри все, частина освіченого суспільства в Україні перебувала в полоні російського інформаційного поля і не сприймала реалії життя. «Штучна назва «Новоросія» поширилася..., і цю аберацию — ніби країна «Запорозьких Вольностей» є Росією, а не Україною, твердо засвоїли і сучасники, і нащадки, і адміністрація, і історики...»⁴, — писала Н. Полонська-Василенко.

---

¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. — М., 1981. — С. 3.

² Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX вв. (1719–1859 гг.). — М., 1976. — 307 с.

³ Там само. — С. 4.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2: Від половини XVII ст. до 1923 р. — Мюнхен, 1978. — С. 276.

Саме на це була спрямована політика царизму в Україні: переконати населення, особливо українців, що колишні запорозькі і слобожанські землі «є Росією, а не Україною». Дмитро Багалій, в історіографічному вступі до однієї з своїх книг пояснював прагнення російської влади утвердити назву «Новоросія», щоб «знищити навіть пам'ять про те, що це була раніше суто українська територія»¹. Інший сучасник писав 1904 р.: «Цензура забороняє українцям називати свій народ своїм іменем, а велить усюди уживати «руський» — а з великої протекції — «южно-русский», або «малорусский»².

Але при цьому національний склад України кардинально не змінювався. Це показують дані усіх обстежень і демографічних переписів, які проводилися останні 200 років. Населення у переважній більшості своїй залишилося українським. Не перетворювалися в росіян чи міфічних «новоросів» південноукраїнські євреї, поляки, греки, болгари чи німці. Процес асиміляції, звичайно, відбувався, але національне осердя у кожного залишалось своє. Це стосується і села, і міста.

Тоді виникає закономірне питання: «На яких же соціальних верствах населення трималася ідея «Новоросії» в регіоні? Головним чином на міському населенні Південної України і Донбасу — чиновниках, інтелігенції, робітниках, буржуазії, військових тощо. І хоча міське населення на початку ХХ ст. становило лише чверть загальної кількості жителів регіону, його вплив на життя був визначальним.

Історично склалося так, що складаючи більшість мешканців Півдня і Сходу, українці не спромоглися належним чином інтегруватися в міське населення Півдня. Традиційна орієнтація українців на сільське господарство зумовила їх повільне — особливо в ХІХ ст. — включення в промисловість і торгівлю, які бурхливо розвивалися в Південній Україні в другій половині ХІХ ст. Про це свідчать дані Всеросійського перепису населення 1897 р. (див. табл. 3).

---

¹ Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — Харків, 1928. — Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. — С. 64.

² Наконечний Є. Украдене ім'я // <http://exlibris.org.ua/nakonechny/r17.html>

Таблиця 3. Національний склад міського населення України в 1897 р.¹

Національність	Південь України (3 губернії) у % до підсумку	Вся Україна (9 губерній) у % до підсумку
Українці	17,5	30,5
Росіяни	45,1	34,5
Євреї	25,2	27,0
Поляки	2,6	3,0
Німці	1,5	1,0
Інші	8,1	4,0
Всього	100,0	100,0

Аналізуючи результати перепису, необхідно враховувати традиційне для імперської статистики завищення чисельності росіян і, відповідно, заниження чисельності українців і представників інших етносів, про що вже йшлося вище. Але це істотно не впливає на загальний висновок: українці на рубежі XIX–XX ст. були дуже слабо представлені в міському населенні України взагалі (друга колонка) і особливо слабо в південному регіоні (перша колонка). Якщо у цілому в містах України українці були на другому місці, поступаючись лише росіянам, то на Півдні вони опинилися на третьому місці, далеко відстаючи від росіян і євреїв.

Але дані таблиці 3 свідчать також, що і росіяни в південно-українських містах не становили абсолютної більшості, хоча тут домінувало російськомовне культурне середовище, російська мова використовувалася в школі, установах, торгівлі, промисловості, церкві.

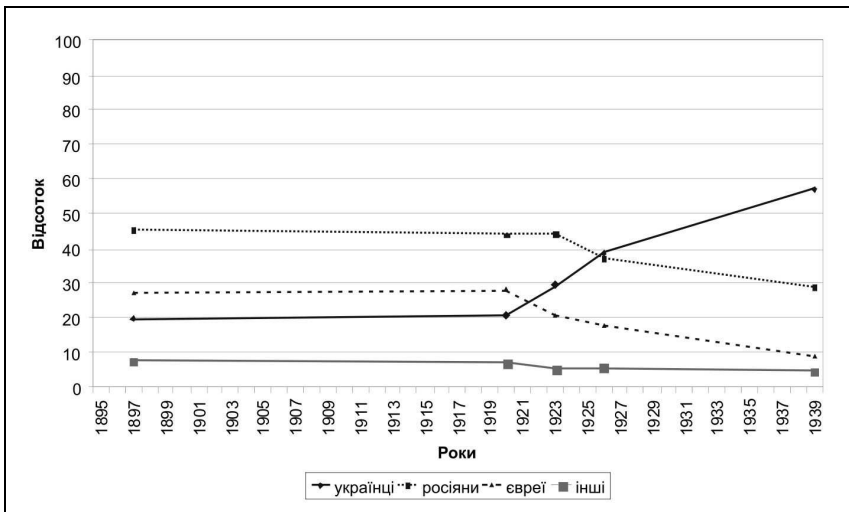
Разом з тим, слід враховувати, що національний склад міського населення змінювався. Українці поступово втягувалися в міські сфери життя.

Цей процес посилювався на початку XX ст., а в радянські часи набув бурхливого характеру. Наприкінці 30-х рр. XX ст. українці

¹ Статистика Украины. Население Украины по данным переписи 1920 года. Серия «Демография». — Т. 1. — Вып. 2. — Харьков, 1923. — С. 12.

в міському населенні Південної України переважали абсолютно. Це було прямим наслідком індустріалізації, яка супроводжувалася інтенсивною соціальною мобілізацією, урбанізацією Південної України і Донбасу. Наведена вище діаграма, виконана підставі результатів демографічних переписів 1897, 1920, 1923, 1926, 1939 рр. переконливо свідчить про це¹.

Динаміка змін частки окремих національностей у складі міського населення Півдня України

Таким чином, у XVIII–XIX ст. ніяких кардинальних змін в національному складі населення Півдня і Сходу України не відбулося. Українці в регіоні весь цей час переважали абсолютно. А в другій половині 30-х рр. XX ст. вони стали більшістю в містах. І це було це однією невдачею імперії в реалізації «новоросійського» проекту, незалежно від того, визнавали в Росії українців з їх мовою і культурою окремим народом, чи ні.

¹ Овчаренко Д.В. Українці у національній структурі міст Півдня України: за даними переписів населення України 1920–1926 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 218.

5. Як Південь об'єднав Україну

Поки в Росії ламали голову над «новоросійським» проектом, капіталістична модернізація викликала до життя цілком несподівані процеси: Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина і Південь, які ще на початку XIX ст. були конгломератом розрізаних історико-географічних територій, стали зливатися в єдиний національно-господарський організм України¹. Це був надзвичайно важливий процес. Він готував економічні передумови незалежності. При цьому південний регіон у процесі створення «спільної економіки» України відіграв особливу роль.

Чому саме Південь («Новоросія»), який в імперській свідомості ніколи не був пов'язаний з Україною («Малоросією»), *раптом став «працювати» на її майбутнє?* Це один з парадоксів історії, у якої своя логіка, непідвладна задумамам правителів.

Вся справа у тому, що Південь увійшов у XX століття найрозвинутішим регіоном України. На землях Півдня України сформувалися такі великі промислові центри загальноімперського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни. Цей регіон з його чорноморсько-азовськими портами, транспортною інфраструктурою і логістикою кардинально змінив напрямки товаропотоків України, які до останньої чверті XVIII ст. були різноспрямованими: Правобережна Україна економічно орієнтувалася на Польщу, а Слобожанщина і Гетьманщина — на Росію. Це розривало Україну по Дніпру на дві частини. Після того як були обладнані азовські та чорноморські пристані, торгівля з обох берегів Дніпра переорієнтувалася на Південь. Південні портові міста стали свого роду «українськими воротами» в Європу. Туди спрямовувалися величезні потоки хліба (пшениці, ячменю, жита, кукурудзи, муки), які перетворили Україну в «житницю Європи», а також цукор спирт, олія, макуха, велика рогата худоба, коні, птиця, риба, сало, вовна, ліс та інші українські товари. Вантажі доставлялися в Великобританію,

---

¹ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 51.

Німеччину, Голландію, Італію, Туреччину, Єгипет, Алжир, в країни Далекого Сходу.

Потужним був і зустрічний потік товарів — імпорт. Через південні порти ввозилися нафтопродукти, вугілля і метали (виявляється, нерідко це було економічно вигідніше, ніж використовувати місцеві), цемент, черепиця, цегла, бавовна, машини і запасні частини до них, інструменти і продовольчі товари — апельсини, лимони, чай, кофе в зернах, ізюм, перець, гвоздику, вина і коняки тощо. Імпорт доставлявся з Великобританії, Німеччини, Італії, Франції, Голландії, Туреччини, Єгипту, Індії, Китаю. Імпортна продукція поширювалася по всій Україні і за її межами. Важливе значення мала й інформація про економічне і політичне життя за кордоном, зокрема, в розвинутих демократичних країнах Заходу, про спосіб життя західних європейців, їх культуру, політичні події за кордоном. Все це було додатковим фактором модернізації регіону, формування у населення прогресивних поглядів на економічне і суспільно-політичне життя.

Таким чином, з появою південних портів Україна, її економіка, виробники і споживачі включалися в міжнародний розподіл праці. Наслідки цього були надзвичайно важливими. Історики й економісти ще у дореволюційні роки установили, що український зв'язок із Заходом, відображений обсягом товарообігу, був міцнішим ніж з російськими губерніями¹. По суті, торгівля через чорноморсько-азовські порти «наближала» Україну до Західної Європи і «дистанціювала» від Росії. Робилося це, як правило, не українськими руками (промисловість і торгівля України були в руках росіян, євреїв, іноземців) але, безперечно, в інтересах економічного розвитку України, її майбутнього.

Така ситуація склалася всупереч урядовій політиці й інтересам російського капіталу. М. Грушевський у 1918 р. писав, що «російська торговельна і митна політика приложила всі старання, щоб розірвати і зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, ...щоб знищити українську торгівлю і притягнути Україну економічно до Півночі, до великорусь-

---

¹ Остапенко С. Економічна географія України. — К., 1920. — С. 196.

ких центрів — Петербурга і Москви»¹. Однак, попри всі зусилля, вирішити це питання на свою користь імперія була не в змозі. Чорноморсько-азовські порти вели гостру конкуренцію з балтійськими за контроль над експортом хліба. Незважаючи на підтримку царським урядом північних портів, вони поступалися південним за обсягами перевезень. Якщо в 1900 р. через балтійські порти вивозилося 127,5 млн пудів хліба, а через південні (чорномоські і азовські) 203,6 млн пудів, то в 1907 р. балтійські порти прийняли лише 28,7 млн пудів, а південні — 310,7 млн пудів².

Це сприяло тому, що роз'єднані століттями землі України стали перетворюватися в об'єднаний народногосподарський організм і модернізувалися із засвоєнням західних стандартів. Таким чином, Південь став потужним чинником господарської інтеграції українських земель. Разом із тим, розширення зв'язків з країнами Заходу ослаблювало російський економічний вплив на Півдні. Як влучно зазначав І. Лисяк-Рудницький, «Південь став економічним центром тяжіння новітньої України»³.

Відомо, що економіка — це не лише заводи, фінанси, шляхи сполучення і рух товарних мас. Це люди, розширення контактів між ними, зближення спільнот, які раніше були ізольовані одна від іншої. Південь, з його величезними господарськими можливостями притягував до себе підприємливих і активних людей з усіх куточків України. Щороку сотні тисяч жителів Лівобережжя і Правобережжя відправлялися на сезонні роботи в південні губернії. Вони працювали в різних галузях, але головним чином у сільському господарстві. Деякі з них залишалися на Півдні назавжди, а більшість поверталася восени додому, щоб наступного року знову податися на заробітки. Ці сезонні міграції мали важливі наслідки: вони сприяли нівелюванню відмінностей між різними регіонами України, зокрема, між Півднем, з одного боку, і Правобережною і Лівобережною

¹ Грушевський М.С. На порозі нової України: Гадки і мрії. (Репринтне видання 1918 р.). — К., 1991. — С. 16.

² Див.: Воблий К.Г. Экономическая география Украины. С диаграммами, картограммами и рисунками в тексте. — К., 1919. — С. 48.

³ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 145–171.

Україною, з іншого. Більшість населення південних губерній вважали себе українцями («малороссами»), и ніяк не ототожнювали себе ні з росіянами (великоросами), ні з поляками, ні, тим більше, з міфічними «новоросами», про яких взагалі нічого не чули.

* * *

Об'єднуючи Україну економічно, Південь, разом з тим, все більше набував рис мовно-культурної «українськості». Всупереч політиці царизму, тут посилювався інтерес до української культури, зростало прагнення утвердити рідну школу, розгортався національно-визвольний рух.

Так, у 1882 р. з ініціативи блискучої плеяди українських інтелігентів з Херсонщини Марка Кропивницького, братів Тобілевичів і Марії Садовської-Барілотті в Єлисаветграді була заснована українська театральна трупа, яка започаткувала український етнографічно-побутовий театр. Але найбільш вражаючим стало те, що саме на Півдні України з початком ХХ ст. виникли численні аматорські драматичні, хорові та інші гуртки, у репертуарі яких переважала українська класика. Ці гуртки виступали не лише перед сільською аудиторією, але і в робітничих селищах. Кожний виступ професійних і аматорських колективів збирав багато людей.

Масову аудиторію збирали всі прояви українського культурного життя у регіоні. Коли, наприклад, у 1903 р. одеські учасники відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві організували в Одесі лекцію про творчість поета, прийшло неймовірно багато як для зросійщеного міста слухачів — близько 3 тис. осіб¹.

Але особливо показовим було зростання інтересу до українського друкованого слова. Зокрема, брошура Євгена Чикаленка українською мовою «Розмови про сільське господарство», видана в Одесі у 1902 р., за декілька років була розповсюджена величезним тиражем — 500 тис. примірників². Катеринославський земський статистик Юхим Павловський зафіксував у 1899 р. великий попит

---

¹ Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Півдні України (1900–1914 рр.). Дисертація на здобуття. ... канд. іст. наук. — Одеса, 1999. — С. 57.

² Лотоцький А. За рідну школу. — М., 1916. — С. 14.

на книги українською мовою. Зокрема, він сам поширив у селах близько 500 брошур і засвідчив, що селяни за ним «ганялися», почувши, що він роздає книги. Павловський сам був свідком того, як дівтора напам'ять розповідала казки Б. Грінченка і поему «Марко Проклятий» Олекси Стороженка¹.

Приклад Є. Чикаленка і Ю. Павловського не винятковий. У кожному повіті південноукраїнського регіону працювало десятки земських службовців — палких прихильників і популяризаторів українського друкованого слова. Зустрічалися вони і серед чиновників, великих землевласників, вчителів, лікарів тощо. Інтелігенція регіону на початку ХХ ст. часто ставила питання про викладання українською мовою в школах, про дозвіл українського друкованого слова.

З початком революції 1905 р., коли влада змушена була йти на діалог з народом, вона інколи зверталася до нього українською мовою. Вартий уваги такий приклад. Після того, як був обнародований царський Маніфест 17 жовтня 1905 р., голова Катеринославського губернського земства, у майбутньому голова Державної думи і принциповий противник введення української мови у школах України Михайло Родзянко, опублікував цей документ у перекладі ... українською мовою. Переклад Маніфесту і великого коментаря, у якому населення краю закликалося до спокою, здійснив відомий історик-козакознавець Дмитро Яворницький².

Широкого поширення український культурницький рух набув на Півдні після революції 1905 р. У січні 1911 р. шкільна комісія при земській управі Олександрійського повіту Херсонської губернії дозволила вчителям повіту викладати українською мовою у молодших класах. Цим самим було легалізоване те, на що вчителі повіту нерідко наважувалися без усякого дозволу.

Про необхідність українізації школи і дозволу українського друкованого слова говорили перед різними аудиторіями представники Тираспольської, Херсонської та інших повітових земських управ. Подібні настрої у передвоєнні роки були поширені на Кате-

---

¹ Павловський Ю. Спостереження і враження земської статистика. // Літературно-науковий збірник. — 1902. — Т. XVII. — С. 7, 11.

² Христюк П. 1905 рік на Україні. — Харків, 1925. — С. 173, 229–232.

ринославщині. Їх речники виступали твердо і рішуче. У 1912 р. Катеринославський губернський з'їзд агрономів вилучив із своєї резолюції пункт про необхідність видавати літературу виключно російською мовою після того, як один з делегатів виступив з протестом¹. Агрономи постійно спілкувалися з селянами і знали їх настрій. В населенні краю посилювався інтерес до українського друкованого слова, прагнення мати національну школу і спілкуватися рідною мовою у всіх тодішніх інституціях. Так, селяни Катеринославської губернії неодноразово зверталися до Державної думи та інших установ з вимогою припинити переслідування українського слова і навіть надати автономію українському та іншим народам царської Росії².

Інколи вважають не зовсім логічним, що в умовах революції 1905 р. першою з ініціативами по відродженню української культури виступила інтелігенція Півдня («Новоросії»). Можливо, це трапилося тому, що тиск на українську культуру тут був особливо відчутним. Одеса, наприклад, була одним з найголовніших центрів російського чорносотенства в Україні. Але саме тут першими з вимогою відкрити українську кафедру виступили восени 1905 р. студенти Новоросійського університету (Одеса), а через деякий час подібні петиції відправили до Петербурга студенти Київського і Харківського університетів. У січні 1907 р. в Новоросійському університеті почав читати українською мовою лекції з історії української літератури Олександр Грушевський, брат видатного історика.

Перші на підросійській Україні «Просвіти» також виникли на Півдні. Документально встановлено, що Катеринославська і Одеська «Просвіти» були засновані ще наприкінці 1905 р., тоді як усі інші, пізніше — у 1906–1908 рр. Так, Одеська «Просвіта» була утворена явочним порядком після царського Маніфесту 25 жовтня. На день заснування в «Просвіті» було 80 членів, а через рік — 400. На організованому 23 листопада 1905 р. вічі р доповіддю про історію України і поточні завдання українства виступив С. Шелухін.

---

¹ Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 408–409.

² Дніпрові хвилі (Катеринослав). — 1913. — 8 жовтня.

Для участі у вічі було запрошено 1300 осіб, а бажаючих бути присутніми виявилось значно більше¹.

Катеринославська «Просвіта» також належала до найбільш активних національних організацій культурницького профілю в Україні. Через рік після заснування в ній було понад 330 членів. Стараннями керівників «Просвіти» в губернії було відкрито 10 філій, у тому числі в місті Олександрівську, селах Гуляй-Поле, Перещепина, Мануйлівка, Діївка, Веселі Терни, Лоцманська Кам'янка, Амур.

Організатором і керівником «Просвіти» в Миколаєві, яка об'єднувала 160 осіб, був відомий український історик, композитор і письменник М. Аркас. Її активна діяльність набула великого розголосу в краї. Про це писали місцеві газети².

Результати діяльності перших «Просвіт» на Півдні стали помітними дуже швидко. Вони підносили почуття національної і людської гідності українців, пробуджували їх інтерес до власної історії, культури. В містах і селах стали з'являтися організовані громади українців, з позицією яких влада змушена була рахуватися. Українська культура, завдяки діяльності «Просвіт», переставала бути справою невеликої групки інтелігентів-патріотів і стала пускати корені в народі. Це було національне виховання, якого українці тривалий час були позбавлені.

Південноукраїнські «Просвіти» досить активно виступали за повернення українського слова у стіни школи. Так, Катеринославська «Просвіта» впровадила лекції з українознавства для місцевих учителів. В першій лекції «Українська мова як засіб початкової освіти» лектор навів уривок з творів видатного російського педагога К. Ушинського, де той засудив русифіковану освіту в Україні, назвавши її «пеклом». Миколаївська «Просвіта» надіслала листи депутату Державної думи професору І.Луцицькому з проханням підняти свій голос за українізацію шкіл і відкриття в вищих навчальних закладах українських кафедр. Керівник «Просвіти» М. Аркас протягом 1907–1908 рр. утримував українську школу в Богданівці³.

¹ Народное дело (Одесса). — 1906. — 1 января.

² Див.: Николаевская жизнь. — 1910. — 24 липня.

³ Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. — К., 1993. — С. 37, 49, 53, 60, 80.

Перелік прикладів участі української інтелігенції у формуванні національного культурного середовища на Півдні можна ще довго продовжувати. Але звернемося до висновку одеського дослідника А. Мисечка: «Південь України мав такі ж поступові тенденції в культурно-освітній сфері, як і решта регіонів України, а подекуди випереджав їх»¹. Цей висновок одеського дослідника цілком вмотивований.

Зерна національного виховання падали на сприятливий ґрунт. Адже південноукраїнське селянство завжди відзначалося своєю незалежною вдачею, прагненням до свободи. Відомий земський статистик В. Постніков, який наприкінці XIX ст. робив опис селянських господарств Мелітопольщини, був вражений незвичними рисами ментальності місцевих селян. Він зазначив, що ці селяни не бояться начальства, сміливо вступають з ним у дискусію, відстоюючи свою точку зору. Зокрема, вони не бояться говорити про те, про що селяни інших регіонів говорять неохоче — про власне господарство, його прибутки і витрати. Постніков описав випадок, коли у відповідь на спробу представника адміністрації вказати селянинові, як йому краще обробляти землю, той просто засміявся, а потім махнув рукою і пішов додому.

Український історик Дмитро Дорошенко, спілкуючись у 1909 р. з селянами Катеринославщини, відзначив у них риси, які не зустрічав у інших регіонах України: «Селяни Катеринославщини відрізняються від селян, яких я знав на Київщині та й на своїй Чернігівщині, сміливістю, незалежною вдачею, великим почуттям особистої гідності. В значній мірі це були нащадки запорожців, вони зберегли козацьку вдачу своїх предків. Коли я побував на підміських селах (біля Катеринослава. — *Авт.*) і познайомився з селянами, мене приємно вразила їх національна свідомість, нічого подібного я до цього не бачив»².

---

¹ Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Півдні України (1900–1914 рр.). Дисертація на здобуття ... канд. іст. наук. — Одеса, 1999. — С. 10.

² Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). — Вінніпег, 1949. — С. 120–121.

Звичайно, українські театральні колективи і самодіяльні гуртки, земці і вчителі-українофіли, «Просвіти» та інші національно-культурні товариства з їх пасіонарними керівниками й активними членами можуть здатися невеликими острівцями в морі малоосвіченого селянства і зросійщеного міського населення. Але, на наш погляд, правильніше б назвати їх вершинами українського архіпелагу, що спирався на величезний материк, що корись пішов під воду. Товща цього материка — мільйони українців південного регіону. Тектонічні зрушення початку ХХ ст. поступово піднімали цю «Українську Атлантиду» на поверхню історичної творчості.

Таким чином, Південь поступово перетворювався в інтегральну частину українського економічного і національно-культурного простору. Новоросія, яка задумувалася з метою створення для Російської імперії додаткової опори на Півдні, насправді стала важливим регіоном, де визрівали умови для перетворення України в незалежну державу.

РОЗДІЛ II

1917–1921 рр.: 3 «МАЛОРОСІВ» В УКРАЇНЦІ

---

1. 1917 рік: Керенський продовжує політику російських царів

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії розгорнувся національно-визвольний рух залежних народів, які вимагали надання їм суверенних прав. Національне піднесення охопило всю Україну, у тому числі її південноукраїнський регіон з Донбасом і Слобожанщину. Південь став одним із важливих ареалів Української революції, метою якої було створення суверенної соборної України. Після Лютневої революції у регіоні відновили діяльність усі українські національні партії. *Українці стали відкидати образливе «малорос», «хохол» і воліли називати себе власним іменем.* Розгорнулася самоорганізація суспільства. До складу Української Центральної Ради, яка очолювала державотворчий процес, увійшли представники від усіх південноукраїнських губерній¹. Різноманітні організації і об'єднання, які відбивали територіальні, професійні і соціальні інтереси різних груп населення виникли у всіх губерніях, повітах і волостях Катеринославщини, Херсонщини, Таврії. Вони виступили за республіканський устрій у Росії, національно-територіальну автономію України в межах етнографічної більшості українського населення з цілковитим забезпеченням прав інших національностей, формування українських військових підрозділів, українізацію армії та Чорноморського флоту, безкоштовне навчання українською мовою у всіх школах України².

Ці процеси докотилися і до Криму. 12–13 серпня 1917 р. у м. Сімферополі зібрався перший з'їзд представників українських організацій губернії. Свідок подій В. Сильченко у «Листі про стан українського руху у Таврії», опублікованому у газеті «Нова Рада», так описує свої враження: «З докладів з місць виявилось, що не

---

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 64.

² *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. — Т. 1. — Ужгород, 1932. — С. 63.

тільки в північних повітах, де більшість населення українці, свідомість наших людей шириться, а навіть скрізь по побережжю Криму засновані українські громади... Досить того, що майже уся Таврія усіяна українськими гуртками. Наше слово лунає скрізь. Хоч і роблять йому навкруги перешкоди, але кожна праця організацій примушує ворогів рахуватись з українцями»¹. На з'їзді була прийнята постанова, що містила протест проти політики Тимчасового уряду щодо України та підтримку курсу Центральної Ради на скликання Всеукраїнських Установчих зборів в етнографічних межах українських територій..

Посилення українського національно-визвольного руху на Півдні яскраво проявилось в розгортанні процесу українізації армії. Уже 3–4 квітня 1917 р. в Одесі відбулися збори воїнів-українців місцевого гарнізону, які для керівництва українським військовим рухом обрали Одеську українську військову раду. Навколо неї об'єдналися 45 військових частин Одеського округу і Чорноморського флоту. Для організації запропонували назву «Одеський український військовий Кіш». Головою Одеської української військової ради було обрано військового лікаря І. Луценка². Досить активною була українська діяльність у військових частинах, розміщених у Херсоні, Миколаєві та інших містах Херсонської губернії.

Факти свідчать, що в аналогічному напрямку розвивалися процеси на Катеринославщині. Тут вже 11 березня 1917 р. українські політичні сили висунули вимогу організації «українських легіонів». Під жовто-блакитними стягами відправлялися з Катеринослава на фронт деякі військові частини³.

Яскравим свідченням пробудження національної свідомості було формування в регіоні загонів Вільного козацтва. Козацькі

---

¹ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали. — К., 2003. — С. 681.

² Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали. — К., 2003. — С. 259–260.

³ Гвоздик В.С. Відродження військових традицій запорозького козацтва на Півдні України в 1917 р. // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії і культури. Матеріали науково-практичної конференції. Запоріжжя, 2—4 жовтня 1997 р. — Запоріжжя, 1997. — С. 222.

формування виникли у Миколаєві, Херсоні та інших містах регіону. Перший Хортицький курінь м. Олександрівська мав назву «Вільне Козацтво Робітників і Селян»¹. Робітниками Олександрівських південних залізничних майстерень було засновано також курінь «Січ»².

Перелік прикладів активної участі південноукраїнського населення в українському національному русі можна продовжувати. Зрештою, на тему розвитку національного руху на Півдні України в 1917 р. вже виконано багато історичних досліджень, у яких ці приклади узагальнені і які неупереджений читач не може ігнорувати. Дослідження дають підстави стверджувати, що національний рух у трьох південних (Катеринославській, Херсонській і Таврійській) і у слобожанській (Харківській) губерніях під час революції 1917 р. набув масового характеру. Більшість населення підтримувала ідею відродження української державності й у тій чи іншій формі (своєю участю в національних мітингах і демонстраціях, роботою в національних партіях, культурно-освітніх та громадсько-політичних організаціях, українізованих частинах армії, Вільного козацтва, особистою підтримкою українських списків на різноманітних виборах) демонструвала це.

* * *

Для російського суспільства бурхливий спалах національно-визвольного руху, який охопив національні регіони колишньої імперії після Лютневої революції, став цілком несподіваним. Росія швидко втрачала вплив на Україну. В цих умовах набула нового дихання дискусія про те, хто має більше прав на історичний регіон, який Росія вважала Новоросією, а в українському середовищі сприймався як Південна (Степова) і Слобідська Україна.

Стосовно Півдня і Слобожанщини Тимчасовий уряд проводив політику, яка істотно відрізнялася від його політичного курсу щодо решти України.

---

¹ Державний архів Запорізької області. — Ф. 2030. — Оп. 2. — Спр. 580. — Арк. 20.

² Там само. — Спр. 44. — Арк. 10.

Показовою щодо цього є документ під назвою «Тимчасова інструкція Тимчасового уряду для Генерального Секретаріату» від 4 серпня 1917 р. Цей документ був з'явився в контексті подій, що розгорталися після прийняття Центральною Радою II Універсалу.

Як відомо, між 3 липня (II Універсал Центральної Ради) і 4 серпня (Тимчасова інструкція Тимчасового уряду) відбулися істотні події, які змінили диспозицію в українсько-російських відносинах. На початку липня Тимчасовий уряд перебував у стані глибокої кризи, і можливості його тиску на Україну були обмеженими. Але через місяць ситуація змінилася: позиції Тимчасового уряду зміцніли, а його головні політичні противники, у тому числі й Центральна Рада, змушені були перейти до оборони. Саме в цих умовах найбільш точно проявилися справжні, а не декларовані наміри російського центру. У загальному вигляді вони зводилися до готовності поступитися Центральній Раді щонайменшим, другорядним і залишити за собою можливість повернути все до попереднього стану.

Це і продемонструвала Тимчасова інструкція, якою звужені і тимчасові повноваження Генерального Секретаріату Центральної Ради поширювалися не на всю Україну, а лише на її частину: «Повноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського...».

Таким чином, поза всяким впливом Центральної Ради залишалася більша частина України: Харківська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська і частина Чернігівської губерній.

Науковці робили спробу відтворити логіку авторів Інструкції. Відомий історик українського права О. Юрченко з приводу висновку петроградських юристів, які готували цей документ, пише: «Україна виділялась як окрема адміністративна територія, але її межі звужувалися до п'яти губерній колишньої Гетьманщини, а потім «Малоросійського намісництва» й колишнього Південно-Західного краю»¹.

В основному це були межі України (тоді — «Війська Запорозького» під час договору Хмельницького з Москвою 1654 р.). У цьому

---

¹ Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. — Мюнхен, 1971. — С. 83.

ж контексті оцінюється і факт вилучення із сфери «повноважень» Генерального Секретаріату чотирьох повітів Чернігівської губернії — Мглинського, Суражського, Стародубського й Новозибківського.

Цілком очевидно, що посилення на історію українсько-російських відносин в політиці петроградських міністрів мали формальне і другорядне значення. Головне в іншому — у прагненні залишити під прямим управлінням Росії за будь-яких політичних обставин індустріальний Донбас і Криворіжжя, стратегічно важливі південноукраїнські порти.

Ці землі були заселені переважно українцями, які становили від 2/3 до 3/4 місцевої людності. Саме як українці вони поводитися в 1917 р., підтримуючи українські політичні партії та громадсько-політичні об'єднання. На виборах до Всеросійських і Українських Установчих зборів, які були вільними (на виборах були представлені альтернативні проросійські і національні політичні сили), за українські політичні партії голосувала абсолютна більшість населення. Мешканці цих земель ніяк не відділяли себе від жителів, наприклад, Полтавщини, Київщини чи Поділля.

Насправді, проблема не в українсько-російських домовленостях XVII ст. У своєму виступі в Центральній Раді 6 серпня В. Винниченко повідомив, що юридична комісія Тимчасового уряду, призначена для розгляду представленого Центральною Радою Статуту Генерального Секретаріату (в ньому до складу автономної України пропонувалося включити 9 губеній), «зразу ж поставилася до статуту дуже вороже і стала чіплятись до кожного слова». Зокрема, члени комісії заявили, що між іншим Катеринославщина нібито не хоче приєднуватися до автономної України. Але невдовзі до Петрограда прибув урядовий комісар Катеринославської губернії, який повідомив, що загальногубернський з'їзд постановив визнати Центральну Раду своїм урядом і асигнував їй кошти. Та ця звістка не справила особливого впливу на позицію членів комісії. Вони, зазначає В. Винниченко, «стали викручуватися іншими способами і гнути своє». Член комісії, кадет професор Б. Нольде, який вважався одним із найавторитетніших спеціалістів з міжнародного права, висунув, зокрема, пропозицію, щоб «територія автономної України була визначена «волевиявленням» місцевої людності».

Пізніше у своїх споминах (1923 р.) лідер кадетів П. Мілюков писав, що «Інструкція» від 4 серпня 1917 р. була найбільшою поступкою, на яку вважали можливим йти міністри Тимчасового уряду¹. Голова уряду Центральної Ради В. Винниченко у книзі «Відродження нації» (1920 р.) так формулював українське бачення рішення петроградських міністрів: «Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від однієї уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювалися, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні в якому разі вони не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще визнати українським. Але Одеса з Чорним морем, з портом, зі шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це — Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, — руський край?»².

На підтвердження слів В. Винниченка слід навести цитату з подання одного з найвпливовіших олігархів Донбасу під назвою «Доповідна записка М. фон Дітмара Тимчасовому уряду». Автор документа різко заперечував проти включення до складу автономної України Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Харківської губерній. Для нього було цілком недопустимим, щоб вугільна й металургійна промисловість були передані «провінційній автономії»³.

Таким чином, дії Тимчасового уряду були спрямовані на дезинтеграцію України, розчленування території та роз'єднання її народу. Своєю Інструкцією Петроград недвозначно заявив Україні, чого

¹ Мілюков П. История русской революции. — София, 1923. — Вып. II. — С. 36.

² Винниченко В. Відродження нації. — Київ; Відень, 1920. — Ч. I. — С. 167–168.

³ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.) — К., 2003. — С. 594, 596.

буде коштувати їй подальше наполягання на національно-державному самовизначенні, прагненні побудувати власну державу.

Черговий раз підтвердилася істина: *російська демократія закінчується там, де починається українське питання.*

* * *

Дії Тимчасового уряду викликали хвилю незадоволення населення південноукраїнського регіону — тих самих «новоросів», які ніяк не хотіли виділятися з автономної України і «вливатися» в Росію. У серпні 1917 р. на адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм із резолюціями зборів і мітингів, які засуджували політику Тимчасового уряду і його Інструкцію. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко так описав революціонізуючу роль обмежень, накладених Тимчасовим урядом: «...Вони об'єднували..., гуртували соборну Україну. До Інструкції «окраїни» (Таврія, Харківщина, почасти Катеринославщина), будучи віддаленими від центру національного руху, виявляли відносно малу національну активність. Інструкція ж, одрізавши їх від усього національного тіла, зразу вдмухнула гаряче почуття спільності інтересів, чуття образи, гніву, обурення. «Окраїни» заворушилися, захвилювалися, стали тягнутися до автономної України. Розбурхане національне чуття стало кристалізуватись і формуватись у виразні домагання. З усіх кінців України сипалися протести проти поділу єдиного тіла. Клич єдиної, неподільної України залунав по всій українській землі, єднав усіх, збирав до одного цілого навіть ті елементи, які до того були байдужими до українського відродження. Інструкція прислужилась до зміцнення й об'єднання національної свідомості краще, ніж сотні агітаторів»¹. Аналогії з 2014–2015 рр. напрошуються.

А ось реакція на Інструкцію Тимчасового уряду в Олександрівську (нинішнє Запоріжжя): «Об'єднане засідання... партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізничних товариств, Січі «Хортиця» і товариства «Просвіта», обміркувавши інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові, гостро засуджує полі-

---

¹ Винниченко В. Відродження нації. — Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року. — К., 1990). — Ч. I. — С. 167–168.

тику буржуазних членів уряду в українській справі, протестує проти звуження компетенції Генерального секретаріату шляхом несправедливого обмеження автономії України й рішуче заявляє, що всіма силами підтримуватиме Раду в її боротьбі за втілення в життя конституції України, розробленої Центральною Радою»¹.

Такі настрої посилилися восени 1917 р. Херсонський повітовий селянський з'їзд, який відбувся 21–22 вересня 1917 р., протестував проти поділу України і вимагав «приєднання Херсонщини, як невідділюваної частини України, до тієї землі, на яку поширюється влада Центральної Ради та її Генерального Секретаріату»².

Подібні настрої були характерні і для українського населення тих губерній України, на які поширювалася юрисдикція Центральної Ради. Другий Київський губернський національний з'їзд, який відбувся 19–20 серпня 1917 р., закликав Центральну Раду взяти владу в Україні до своїх рук і висловив рішучий протест проти поділу України і обмеження повноважень Генерального Секретаріату³. Вимоги розширити компетенцію Центральної Ради на всі українські землі постійно звучали на її засіданнях. Наприклад, 9 вересня 1917 р. член Ради від Всеукраїнської ради військових депутатів С. Березняк, серед іншого, вимагав «включити в компетенцію Генерального секретаріату Катеринославську, Харківську, Херсонську і Таврійську губернії, крім Криму, установивши для більш точного розмежування принцип референдуму»⁴.

Характерно, що деструктивна позиція Тимчасового уряду щодо територіальних рамок автономії України не змінилася до петроградського жовтневого перевороту 1917 р. Непоступливість уряду в національному питанні була одним з факторів, який ослаблював його позиції і, таким чином, наближав крах. Цей переворот знаме-

¹ Робітничка газета. — 1917. — 12 серпня.

² Соборність України. У 2 кн. / І.Л. Гошуляк, І.І. Дробот, В.В. Кривошея та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2000. — Кн. 1: Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. — С. 80.

³ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.). — К., 2003. — С. 80.

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. — К., 1996. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 282.

нував собою початок зовсім іншого етапу в історії Росії й народів, що перебували в полі її політичного тяжіння.

Українська Центральна Рада відреагувала на прихід більшовиків до влади досить оперативно. 27 жовтня 1917 р. було оголошено, що влада Центральної Ради поширюється на «всі дев'ять губерній», у тому числі Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську¹.

Таким чином, революційні події 1917 р. сприяли інтенсивній інтеграції Півдня і Сходу в єдиній Україні. Переважна більшість населення цих регіонів не сприйняла політики Тимчасового уряду та виявила бажання бачити свій край складовою частиною єдиної України.

2. Донецько-криворізький сепаратизм 1917–1918 рр.

Більшовики Росії, очолювані Леніним, критикували всі аспекти діяльності царського, а потім і Тимчасового уряду, у тому числі і політику з національного питання. Вони проголошували гасло права націй на самовизначення, аж до відокремлення. Але це гасло мало суто популістський характер. «Пункт нашої програми про право націй на самовизначення аж до відокремлення залишався голим гаслом»², — визнавала відома більшовичка Євгенія Бош. Це випливало з усієї попередньої діяльності більшовиків, які не сприймали Україну як щось ціле, єдине і мислили загальноросійськими і регіональними категоріями. «Донецько-Криворізький регіон», «Південь» чи «Новоросія» вважалися невід'ємними складовими частинами Росії. Це суто імперське мислення і його витоки стануть зрозумілішими, якщо врахувати, що серед більшовиків України майже не було представників титульної нації. Вони рекрутувалися, головним чином, за рахунок росіян, євреїв та інших несільських національних груп населення України. «Наше положення тут ускладнюється тим, що ми представляємо партію великоросів»³, — від-

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. — К., 1996. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 365.

² Бош Е. Год борьбы. (2-е изд.). — К., 1990. — С. 77.

³ Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 — початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). — Запоріжжя, 1998. — С. 72.

крито заявили більшовики на своєму обласному з'їзді у Києві в грудні 1917 р.

Для «внутріпартійного користування» більшовики використовували ідею недоцільності відокремлення окремих народів від Росії та переваги великої унітарної багатонаціональної соціалістичної республіки. Створенню унітарної загальноросійської соціалістичної держави і була підпорядкована діяльність більшовиків, у тому числі і в Україні.

Все це привело до того, що після захоплення влади в Петрограді більшовики стосовно України на ділі продовжували політику Тимчасового уряду. Зокрема, Раднарком Росії на чолі з Леніном не визнав поширення юрисдикції Центральної Ради на Харківщину, Катеринославщину і Таврію (тобто ті території, які Тимчасовий уряд свого часу відмовлявся включити до складу автономної України). Про це, зокрема, свідчить розмова 17 листопада 1917 р. Людвіга Бернгейма (псевдонім — С. Бакинський), одного із членів Південно-Західного обкому РСДРП(б), із Й. Сталіним — наркомом з національних справ Радянської Росії. Сталін звинувачував Раду у тому, що вона «зверху приєднує до себе все нові і нові губернії, не питаючи населення цих губерній, чи хоче воно увійти до складу України». Цю політику Сталін називав «анексію нових губерній» Радою. В іншому номері від 7 грудня «Правда» інформувала своїх читачів про насильницьке, без згоди населення, захоплення Центральною Радою Донецького басейну¹. Не викликає сумніву, що більшовики України добре знали про настрої в петроградських «верхах» і сприймали публікації, подібні тим, які були надруковані в «Правді», як пряму директиву.

Таким чином, в питанні про кордони більшовики виявилися вірними послідовниками царського і Тимчасового урядів: Слобожанщина, Донбас і Південь не визнавалися Україною.

---

¹ Правда. — 1917. — 7 декабря; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов: В 3 т. — К., 1957. — Т. 2: Победа Великой Октябрьской социалистической революции на Украине и установление советской власти на Украине. Октябрь — декабрь 1917. — С. 537.

Як засвідчують факти, Українська Центральна Рада була в змозі нейтралізувати місцевих більшовиків, але протистояти зовнішнім силам виявилася не в силах. Врешті-решт, в результаті широко-масштабного військового вторгнення Радянської Росії в Україну (кінець 1917 — початок 1918 рр.), у якому брали участь як регулярні війська радянської Росії, так і загони бойовиків — «червоної гвардії» з Москви, Петрограда та інших міст, Південь потрапив під більшовицький контроль.

Це була *перша в ХХ столітті російсько-українська війна*, у якій, з одного боку, діяли більшовицькі війська з Росії, яким допомагала проросійська «п'ята колона» в Україні, з іншого — Українська Центральна Рада і сили, які її підтримували.

В результаті цієї війни Україна була розчленована і на її території було утворено ряд маріонеткових «республік», підпорядкованих керівництву більшовицької Росії: радянська Українська Народні Республіка з центром у Києві, Донецько-Криворізька республіка, Одеська радянська республіка, Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна, Радянська республіка Тавриди. Єдине з цих утворень, яке зберегло деякі риси «українськості» — радянська УНР, проголошена 25 грудня 1917 р. у Харкові. Але її *юрисдикція не поширювалась за межі горезвісних «чотирьох з половиною губерній»*.

* * *

Більшовики Донецько-Криворізького басейну психологічно були готові до виділення в окрему адміністративно-територіальну одиницю із самого початку революції. У мемуарах Г. Лапчинського, члена першого уряду Радянської України, зазначається, що: «Вони були впевнені, що, принаймні, Харківщина, Донбас і Криворіжжя ніякісінького відношення взагалі до України не мають, що всі претензії Центральної Ради на ці землі є фантастичні й до того безгрунтовні, що навіть жодної небезпеки для них не становлять»¹.

Після більшовицького перевороту в Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. почалося організаційне оформлення Донецько-Криворізької республіки.

---

¹ Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат (Спогади) // Літопис революції. — 1928. — № 1. — С. 160.

17 листопада 1917 р. у схваленій за пропозицією більшовика Федора Сергеева (Артема) резолюції обласного виконкому рад (советів) Донбасу було поставлене питання про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, яка повинна ввійти до складу радянської Росії: «Необхідно створити незалежну від київських центрів автономну Донецьку область, що має власне самоуправління, і добиватися для неї всієї влади Советів»¹.

В цю автономію планувалося включити й Харків. Характерно, що точка зору лідера місцевих більшовиків за своїм змістом майже співпала з резолюцією, запропонованою есеро-меншовицькою більшістю пленуму: «Розвивати широку агітацію за залишення Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської республіки з виділенням в особливу, єдину область, що має адміністративне самоуправління»². У боротьбі проти української ідеї, за збереження індустріальних районів України у складі Росії російські меншовики, есери і більшовики знайшли спільну мову і за резолюцію голосували разом.

Але в листопаді 1917 р. спроби відторгнення Донецько-Криворізького басейну від УНР не принесли бажаних результатів. Стримуючим фактором був ще відчутний вплив на регіон Центральної Ради. Послаблення цього впливу і військово-фінансова «братська допомога з Росії» розв'язала руки прибічникам відокремлення.

25 грудня 1917 р. раптовим ударом з Белгорода озброєні артилерією радянські війська при підтримці бронепоездів захопили Харків. Був створений плацдарм для «експорту революції» з Росії в Україну. Саме цього дня тут зібрався так званий Всеукраїнський з'їзд рад, який за участю більшовиків Донецько-Криворізького басейну та Києва проголосив радянську владу в Українській Народній Республіці (так звану «радянську УНР»). На цьому з'їзді цими ж депутатами-більшовиками була прийнята антиукраїнська сепара-

---

¹ Артем на Украине: Сборник документов. — Харьков, 1961. — С. 177; Гамрецкий Ю.М., Тимченко Ж.П., Шусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. — К., 1987. — С. 247.

² Гамрецкий Ю.М., Тимченко Ж.П., Шусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. — К., 1987. — С. 247.

тистська резолюція «Про самовизначення Донецького та Криворізького басейнів». Таким чином, делегати проголосували і за радянську владу в Україні, і за відокремлення від неї території Донецько-Криворізького басейну. Історики вважають нелегітимним це зібрання: воно представляло лише невелику частину населення Лівобережної України і вирішувати такі доленосні питання щодо майбутнього всієї України не мало ніяких повноважень.

Весь січень пішов на підготовчу роботу, пропаганду ідеї автономії і узгодження її створення на різних рівнях. Закінчилася ця робота на IV з'їзді рад Донець-Криворізько басейнів, який відбувся 9-14 лютого 1918 р. і проголосив створення Донецько-Криворізької республіки. Все це відбувалося в Харкові.

Пізніше у своїх мемуарах більшовики відверто визнавали, що в основі цього рішення було прагнення будь-що відокремитися від України. Один із лідерів катеринославської організації РСДРП(б) С. Гопнер писала в своїх мемуарах, що в 1917 р. місцеві більшовики не вважали Катеринослав Півднем України, а відносили його до Росії і тому закликали: «Усі сили пролетаріат Донецької республіки повинен віддати на те, щоб відбороти свою автономію і незалежність від України... На весь світ гукнути, що донецький пролетаріат не належить до української держави, він самовизначається не в напрямі до України, а в напрямі до великої Росії»¹.

Нове «державне» утворення претендувало на чималі території, які, за переконаннями її творців, ніколи не входили до складу України, а мали всі історичні підстави бути саме у складі Росії. «Лише декілька місяців тому Київська Рада в договорі з князем Львовим і М. Терещенком установила східні райони України саме лінією, яка була і є західними кордонами нашої Республіки»², — такими аргументами обґрунтовували у своєму зверненні до всіх держав світу наркоми ДКР своє відокремлення від України.

---

¹ Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 — початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). — Запоріжжя: Просвіта, 1998. — С. 71.

² Донецкий пролетарий. — 1918. — 7 апреля.

Як бачимо, нічого кращого, ніж послатися на сумнозвісну Інструкцію Тимчасового уряду Центральної Раді, яка обмежувала територію автономії України, вони не знайшли. Далі — більше. «Завжди були і тепер залишаються західними кордонами нашої Республіки... західні кордони Харківської та Катеринославської губ., включаючи залізорудну частину Криворіжжя, Херсонської губернії та повіти Таврійської губернії до перешийка..., Азовське море до Таганрога і кордони вугільних радянських округів Донської області лінією зал. дороги Ростов — Воронеж до станції Ліхая, західні кордони Воронізької та південні кордони Курської губ.»¹

Таким чином, кордони Донецько-Криворізької республіки були визначені досить чітко. Але в реальному житті вона їх не одер-

¹ Донецкий пролетарий. — 1918. — 7 апреля.

жала. Коли на початку 1918 р. на Дону була створена Донська Радянська республіка з власним Раднаркомом, повіти східної території ДКР увійшли до її складу. На Півдні на материкові повіти колишньої Таврійської губернії, включені до складу ДКР, претендувала Радянська республіка Тавриди.

Взагалі, місцеві радянські керівники до кордонів своїх «республік» ставилися досить вільно, інколи на свій розсуд визначали долю земель, які попали їм у підпорядкування, керуючись принципом «революційної доцільності». Так, Луганський Раднарком, який контролював територію міста та повіту і формально повинен був підпорядковуватися Раднаркому ДКР, прагнучи уникнути окупації району німецькими військами (а за Брестським миром, німці повинні були зайняти Україну до річки Сіверський Донець, який відділяв Донбас від Донської області), розпочав «дипломатичну гру», метою якої було приєднання підпорядкованої йому території до Донської радянської республіки. Історичною підставою для цього повітові «дипломати» вважали те, що свого часу Бахмутський і Слоб'яно-сербський повіти не входили до складу гетьманської України, а були приєднані разом із донськими степами до Росії. Для більшої переконливості було навіть згадано про необхідність провести плебісцит. Цікаво, що Донський Раднарком не заперечував проти приєднання, але вимагав грошової компенсації (?!!) — *своєрідного калиму*, на який луганчани погодились¹.

Основою утворення Донецько-Криворізької республіки став не національно-територіальний (етнічний), а економіко-територіальний принцип державного будівництва. Ініціатори створення ДКР вважали, що з перемогою соціалістичної революції національне питання втратило своє значення, а Російська Радянська Республіка повинна складатися з економічно однорідних областей, а не національно-однорідних радянських республік.

У дійсності, це була спроба відновити в радянських умовах імперську систему управління. На території ДКР обов'язковими вважалися декрети Раднаркому Росії. Зокрема, декретами російсько-

---

¹ Николаенко И. Гражданская война в Луганске. Борьба с белогвардейцами и анархистами // Літопис революції. — 1928. — № 1. — С. 208.

го радянського уряду націоналізувалися заводи, які оголошувалися власністю Росії. Раднарком Донецько-Криворізької республіки підтримував постійні контакти з РНК Росії. Щодо уряду радянської України, який переїхав з Харкова — «столиці ДКР» до Києва, то він сприймався лише як орган, «паралельний» до відповідних владних структур ДКР. Проте, в «політичній геометрії» більшовиків ці паралелі «пересікалися», і саме на найвищому рівні — у Петрограді. Туди тяглися ниточки усіх подій в Донбасі.

За ідеєю створення ДКР стояв Ленін. Так, один з перших дослідників ДКР Х. Мишкіс у передмові до добірки документів і матеріалів щодо Донецько-Криворізької республіки, опублікованої ще 1928 р., пише, що Артем, голова Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б), спеціально їздив до Петрограда для узгодження питання про утворення ДКР. Він зустрічався з Леніним, і той цілком підтримав ідею, вважаючи організацію республіки в тодішніх умовах необхідною з міжнародного та політичного поглядів¹.

Про згоду ЦК на створення Донецько-Криворізької республіки говорив у своїх споминах 1924 р. М. Скрипник. Центральний Комітет, за його словами, розраховував у такий спосіб закласти в басейні потужну базу диктатури пролетаріату, яка могла б стати ударним кулаком в боротьбі з Центральною Радою².

Як бачимо, обидва автори свідчать про схвалення ЦК більшовиків ідеї створення ДКР. Ця ідея була узгоджена з Леніним і його оточенням і вписувалася в загальну більшовицьку стратегію відновлення Російської імперії під червоним прапором пролетарської революції. Звичайно, місця незалежній Україні з Донбасом і південними портами у її складі у цій стратегії не було.

Реалізацію цих планів стратегії зірвав Брестський мир, який радянська Росія на початку березня 1918 р. змушена була підписати з Німеччиною. Україна обома сторонами визнавалася як незалежна республіка. За умовами миру передбачалося виведення регулярних більшовицьких військ Росії і бойовиків «червоної гвардії» з тери-

---

¹ Мишкіс Х. К материалам о Донецко-Криворожской республике // Літопис революції. — 1928. — № 3. — С. 246.

² Там само. — С. 246.

торії України. З іншого боку, як союзники Центральної Ради, на територію УНР вступали німецько-австрійські війська.

Але більшовики не поспішали залишати Україну. Шукали політичну «соломинку», за яку можна було захопитися. І, здавалося, знайшли: на «найвищому рівні» було вирішено у боротьбі з німцями використати регіональні радянські республіки, які оголосили незалежність від України. Керівництво ДКР перебувало в полоні ілюзії, що німці зупиняться на тій лінії, яку вони — більшовики, вважають своїм кордоном з Україною. Звичайно, це була дипломатична гра, невдала спроба «тиснути» на Німеччину. Адже всі добре знали, що на німецьких картах територія України позначається «від Сяну до Дону».

На початку березня 1918 р. керівник ДКР Артем знову зустрівся з Леніним. Артем повіз в Донбас його директиви. Зміст цих директив розкривався в телеграмі Леніна від 14 березня 1918 р., адресованій Серго Орджонікідзе, який керував усією більшовицькою політикою в Україні: «Щодо Донецької республіки, передайте товаришам..., що, хоч би як вони не ухитрилися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка (тобто у складі 9 губерній, у т. ч. трьох південних і Харківської. — *Авт.*), однаково буде включена в Україну і німці її завойовуватимуть. Зважаючи на це, цілком безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з рештою України фронту оборони...»¹.

Цю телеграму часто наводять для підтвердження думки про негативне ставлення Леніна до самої ідеї створення й існування ДКР. У дійсності, за цією критикою стоїть прагнення Леніна сприяти створенню на Півдні об'єднаного фронту радянських республік, який можна було протиставити німецькому наступу. Головне в телеграмі саме це.

Але як реалізувати цю ідею? Більшовицький центр проявив нечувану «гнучкість»: виступив за проголошення на найближчому (Другому) з'їзді Рад України, який планувався в Катеринославі (радянські війська, а разом з ними і вся більшовицька верхівка від-

---

¹ Ленін В.І. Г.К. Орджонікідзе. 14 березня 1918 р. // Повне зібрання творів. — Т. 50. — С. 50.

ступила до цього міста), незалежності радянської України у складі усіх регіональних республік. Передбачалося своєрідна «незалежна» федеративна Україна. 15 березня 1918 р. на пленумі ЦК РКП(б) за участю Леніна, представників Радянської України, було прийняте рішення: «На скликаний український з'їзд Советів робітничих, солдатських і селянських депутатів повинні поїхати товариші з усієї України, у тому числі й з Донецького басейну. На з'їзді необхідно створити єдиний уряд для всієї України. Усіх партійних працівників зобов'язати працювати спільно для створення єдиного фронту оборони. Донецький басейн розглядається як частина України»¹. Звичайно, мова йшла про утворення «незалежної» радянської України, але під контролем більшовиків. Тоді німцям можна буде сказати: *«На Україні керує незалежний від Росії український радянський уряд, на який Росія не має ніякого впливу. Там немає російських радянських військ, а діє місцева армія, якою керує місцевий український уряд. Він сам вирішує, що йому робити. Ми до цього не маємо ніякого відношення. Всі питання до цього уряду»*.

А тим часом, в Україну з радянської Росії йшли військові підкріплення, завозилася зброя і спорядження. «Незалежна» радянська Україна діяла за вказівками російського більшовицького центру. Все, як і 2014–2015 рр. в Донбасі. Тільки в при владі в Росії вже не комуністи. Але це суті не змінює.

Делегацію Донецько-Криворізької республіки на Другому Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі очолив керівник ДКР Артем. Був утворений єдиний радянський уряд України. З'їзд юридично оформив входження ДКР до складу радянської України.

Але ці хитрування не врятували справу. Війська Центральної Ради і німецько-австрійські частини продовжували наступати, а радянські з'єднання — незважаючи на допомогу з Росії, відступали. Юридично розпущена, фактично продовжувала функціонувати і Донецько-Криворізька республіка, її уряд. ДКР перестала існувати лише після того, як Україну залишили більшовицькі війська, які під

---

¹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов. — К., 1962. — С. 66.

натиском українських, німецьких і австрійських частин відійшли в межі Росії. Була відновлена Українська Народна Республіка на чолі з Центральною Радою у складі 9 губерній (без Криму).

3. Сепаратистські республіки в Північному Причорномор'ї і Криму

На Півдні України було декілька аналогів Донецько-Криворізької республіки, зокрема, Одеська і Херсонська радянські республіки, і радянська республіка Тавриди.

Прояви антиукраїнського сепаратизму на Півдні України, зокрема в Одесі та Херсоні простежувалися вже з весни 1917 р. Це була реакція місцевих проросійських сепаратистів на заклики до автономії України, які звучали в Києві та інших містах. Так, на перших загальних зборах Центральної Ради 8 квітня 1917 р. у виступі представника від Одеси І. Луценка говорилося про утворення в місті за ініціативою губернського комісара Веліхова організаційної структури під назвою «Одеський обласний комітет». Ця акція оцінювалася як антиукраїнська, спрямована «проти автономії України». М. Ковалевський, охарактеризував одеські події «як спробу зруйнувати справу автономії України утворенням якихось крайових штатів у межах України»¹.

Наступним резонансним проявом антиукраїнських настроїв на Півдні були події в Херсоні. 24 травня 1917 р. група депутатів Херсонської ради (совета) запропонувала виконкому проголосити себе єдиною владою в місті, яка візьме на себе громадські та політичні функції².

Відомий військовий діяч УНР В. Кедровський описав у своїх спогадах перебіг подій тих днів, свідком яких він був. «Це був надзвичайно «модний» революційний приклад, коли окремі совдепи почали оголошувати свої місцеві республіки. ...На всій Україні оголошення «Херсонської республіки» було першим явищем... Вся ця справа «республіки», на перший погляд, викликала лише усміш-

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. — К., 1996. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — С. 66.

² Солдат и рабочий. — 1917. — 27 мая.

ку; такою вона здавалася недоречною, бутафорською. Але при ближчому розгляді її ставало зрозуміло, що ...такі місцеві республіки були не фарсом, не бутафорією, а викликом до боротьби українського народу, що ставив собі за ціль творення автономної України»¹.

Ці події викликали бурхливу реакцію херсонської громадськості та осуд більшості осередків політичних партій та організацій Херсонщини. Учасники об'єднаного засідання ради робітничих і військових депутатів і полкового та ротних комітетів місцевого гарнізону 26 травня 1917 р., де майже не було більшовиків, скасували попереднє рішення виконкому². Таким чином, невизнана «Херсонська республіка» проіснувала лише добу. Але це був тільки початок. Ідея залишилася, і спроби реалізувати її проявилися після захоплення більшовиками влади в Петрограді.

Зокрема, вони проявились у діяльності Революційного комітету, який був утворений в Одесі після одержання перших вістей про жовтневий переворот. До складу Ревкому входили представники загальноросійських (крім українських) партій, а також комісари Тимчасового уряду, комендант і начальник міліції міста. Представники Революційного комітету заявили, що вважають за доцільне створити «окремий штаб для Херсонської губернії та Півдня і, таким чином, привести до створення федеративної республіки за зразком Північно-Американських Сполучених Штатів»³. За інформацією більшовика А. Кірова, після більшовицького перевороту в Петрограді Одеський Совет «взяв участь у переговорах з Центральною Радою про утворення вільного міста»⁴.

Сепаратистські настрої посилилися після невдалої спроби більшовицького перевороту в Одесі 1 грудня 1917 р. На засіданні уряду УНР в Києві 7 грудня 1917 р. В. Голубович, інформуючи про події в Одесі, зазначив, що і тут, і в інших містах «виникли організації «Ве-

---

¹ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ за часів Української Центральної Ради. — Вінніпег, 1967. — С. 79–80.

² Родной край. — 1917. — 27 мая, 1 июня.

³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов: В 3 т. — К., 1957. — Т. 2. — С. 359.

⁴ Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис революції. — 1927. — № 5–6. — С. 240.

ликоруське віче», які об'єднують усі великоруські елементи від крайніх чорносотенців до більшовиків. Мета організації — утворення Великоруської Республіки як частини Російської Федерації¹. 23 грудня 1917 р. комісар Одеського військового округу доповідав в Центральній Раді, що місцеві більшовики були серед найпалкіших прихильників перетворення Одеси у «вільне місто»².

Свою владу в Одесі більшовики встановили 17 січня 1917 р. після збройного повстання і триденних боїв із військами Центральної Ради. Тоді ж на об'єднаному засіданні рад і військово-революційного комітету був сформований Раднарком під керівництвом більшовика В. Юдовського. Раднарком фактично став не тільки виконавчою владою, а і єдиним законодавчим органом влади. 17 січня 1918 р. вважається початком існування Одеської республіки. Це регіональне радянське утворення з центром в Одесі охоплювало прилеглі до неї частини Херсонської та Бессарабської губерній. На його території діяло законодавство РСФРР і місцеві декрети. Одеські більшовики вважали республіку частиною Радянської Росії, яка нічого спільного з Україною не має. Передова стаття газети «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» від 10 березня 1918 р. прямо стверджувала, що Одеса українською територією «ніколи не була».

Нарком фінансів Одеської республіки Т. Рузер у спогадах писав, що Раднарком був «єдиним на периферії органом, який здійснював право війни і миру», тобто мав найвищі повноваження. Як виявилось, «з Ленінграда (Петрограда. — Авт.) цілком формально тов. Раковський привіз це право»³. Тобто, мова йде про дозвіл вищого більшовицького керівництва Росії на створення в Одесі цілком незалежного від України утворення, підпорядкованого Раднаркому Росії. Документів, які б свідчили про контакти Раднаркому

---

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. — К., 1996. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — С. 521.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — С. 65.

³ Окіябрь на Одессине: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октябрю. — Одесса, 1927. — С. 149.

Одеської республіки з урядом Радянської України в Києві, дослідниками не виявлено.

Після утвердження радянського режиму на території Одеської республіки розпочалося здійснення традиційних для більшовиків перетворень. Було націоналізовано великі промислові підприємства, причому — декретами Раднаркому Росії; на Північ попрямували ешелони з хлібом, створювалися надзвичайні органи влади, які розгорнули боротьбу з «класовими ворогами». Проводилися також заходи з організації опору румунським військам, що наступали. Збройні сили новоутвореної Одеської республіки очолив М. Муравйов, який незадовго до цього в Києві організував «червоний терор», що забрав життя 5 тисяч жителів міста.

Одеська радянська республіка проіснувала недовго. Уряди Німеччини і Австро-Угорщини не визнали її. Після входження австро-німецьких військ до Одеси (14 березня 1918 р.) це фейкове державне утворення припинило існування.

Про Миколаївську республіку, яка згадується в історіографії під назвою Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна, зустрічаємо мало інформації. Плани утворення крайового уряду й проголошення Миколаєва тимчасово самостійним містом розроблялися ще восени 1917 р. 26 жовтня на засіданні ради робітничих депутатів, а 27 жовтня на засіданні міської думи було схвалено пропозицію про оголошення міста «тимчасово самостійним». Найвища влада — Революційний штаб (Комітет) складався з двох представників від ради (совета) та двох від думи.

Після встановлення в Миколаєві радянської влади розпочалася робота з організації органів управління. У середині лютого 1918 р. в місті розпочала свою діяльність Рада народних комісарів. Раднарком не був самостійним органом. Фактично ним керувала миколаївська організація більшовиків. Зв'язок між Радою комісарів і центральною більшовицькою владою в Петрограді налагоджено не було — місто перебувало в оточенні українських частин. Врешті-решт, 17 березня в Миколаїв увійшли німці і Раднарком припинив свою діяльність.

У своєрідні формі антиукраїнський сепаратистський проект здійснювався в Криму.

Кримський півострів входив до складу Таврійської губернії. Населення Криму було багатонаціональним. Точних даних про його чисельність і співвідношення етнічних груп немає. За даними військового відомства Української Держави станом на 1918 р. із загальної кількості 771 тис. постійних мешканців Криму кримські татари становили відносну більшість - 38,2 %. Далі йшли росіяни — 23,3 %, українці — 8,4 %, німці — 7,4 %. Решта — вірмени, греки, болгари, євреї та ін.¹

Економічно Крим був тісно пов'язаний з Україною — без українських комунікацій, продовольства, палива населення півострова не могло існувати. Після Лютневої революції у Криму розгорнувся кримськотатарський і український національно-визвольні рухи. Центральна Рада відносила Крим до тих територій, населення яких свій статус повинно визначити шляхом референдуму. Тому у III Універсалі територія України була окреслена 9 губерніями, але без Криму. Вирішення його долі переносилося на майбутнє.

Радянська Республіка Тавриди була проголошена 19 березня і проіснувала до 30 квітня 1918 р. До встановлення більшовицького контролю над Кримом тут панувала демократична влада — діяли «Совет народных представителей» та національний уряд кримськотатарського населення — Рада директорів (Директорія). Демократичні органи були ліквідовані, коли владу у Криму захопили більшовики².

Ініціатором створення Тавриди вважається Ленін. Шляхом утворення буферної республіки на Півдні планувалося вирішити завдання збройної боротьби з Центральною Радою та німецько-австрійськими військами. При цьому радянська Росія формально не порушувала умови Брестського миру. Для реалізації задуму в Криму була відряджена група професіональних революціонерів, які

---

¹ Матвієнко В.М. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 80.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 580.

раніше ніколи не були на півострові і слабо уявляли конкретну ситуацію в регіоні. Документів, які б свідчили про ініціативу місцевих жителів у цій справі, історики не виявили.

До радянської республіки Тавриди, крім півострова, було включено три материкові повіти Таврійської губернії — Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський¹. В населенні цих повітів переважали українці. Нову республіку планувалося будувати в межах старої Таврійської губернії, а уряд Тавриди прямо підпорядковувався Раднаркому Російської Федерації. Однак на шляху реалізації цієї ідеї стояли серйозні перепони. По-перше, в материкових повітах переважало українське населення, яке не бажало входити до цієї «республіки». По-друге, згідно з умовами Брестського миру, материкові повіти губернії залишалися за Центральною Радою, а радянські війська повинні були їх звільнити. Демонстративне включення цих повітів до складу Тавриди могло бути сприйняте як виклик. Це створило б додаткові приводи для конфліктів з німецьким окупаційним командуванням. По-третє, Донецько-Криворізька республіка також вважала Північну Таврію своєю територією. Тому 21 березня був прийнятий новий декрет, яким республіка Тавриди тепер обмежувалась Кримським півостровом. Північні повіти колишньої Таврійської губернії юридично не визнавалися частиною Радянської республіки Тавриди.

Але *де-факто* раднарком Тавриди не відмовлявся здійснювати управління і північними повітами колишньої Таврійської губернії. 6 квітня було оголошено, що «хоча за декретом Мелітопольський, Дніпровський і Бердянський повіти і не увійшли в межі Республіки Тавриди, але через виявлені ними побажання і їхні природні зв'язки з іншими територіями Криму вони фактично входять до складу Соціалістичної Республіки Тавриди; отже, для всіх восьми повітів колишньої Таврійської губернії, а нині республіки, усі постанови ЦВК республіки обов'язкові». 11 квітня Раднарком Тавриди спеціально розглянув питання про північні повіти і ухвалив: «Ніякого

---

¹ Борьба за Советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов: В 2 т. — Симферополь, 1957. — Т. 1. — С. 225.

відокремлення цих повітів не визнавати і вважати, що вони становлять єдине ціле Республіки Тавриди».

Чому так не хотіли відмовлятися від північних повітів? Ось висновок дослідників: «Зберігаючи за собою фактичне керівництво північними повітами, Раднарком у подальшому використовував їхні людські резерви і продовольчі ресурси»¹. Особливо важливі були хлібні ресурси цих повітів, за рахунок яких не лише покривався його постійний дефіцит на півострові, а й забезпечувалася відправка в центральні райони Росії, зокрема, до Москви і Петрограда.

Коли до Північної Таврії стали наближатися частини УНР і німецько-австрійські війська, розгорнулася евакуація продовольства, промислового обладнання, сировини та інших матеріальних цінностей у Росію та Крим. Населення сприймало це як відвертий грабіж і всіляко їм противилося, нерідко під проукраїнськими гаслами.

Врешті-решт, уся Північна Таврія опинилася під контролем українських і німецько-австрійських військ і стала частиною Української Народної Республіки.

* * *

Можна багато говорити про особливості створення кожної із радянських республік на території України. Але привертає увагу, перш за все, спільне. З усіх цих «республік» лише одна — радянська УНР зі столицею в Києві зберегла деякі риси «українськості», хоча і на її території перший прихід радянської влади супроводжувався кривавим терором проти всього, що несло на собі хоч найменший відбиток національного життя. Усі інші «республіки» не вважали себе українськими навіть формально, хоча на 60 і більше відсотків були населені українцями.

Аналізуючи принципи, що лягли в основу політики більшовиків в Україні, В. Винниченко писав: «Було взято тактику роздроблення всієї України, усієї національно-етнографічної території її на окремі області, які називалися «автономними советськими республіками»... Отже, таким чином, ідея української державності цим

---

¹ Гарчев П.І., Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Таврида. — К., 1990. — С. 45–46.

поділом нищилась, стиралась зовсім. Є собі окремі республіки — Донецька, Таврійська... — частини «єдиної, неделімої... Росії»¹.

Зарубіжний дослідник Матвій Стахів вважав, що дії українських більшовиків були продумані і якщо в деталях не координувалися з центром, то не суперечили його політиці: «Тут ми маємо справу... з продуманою централістичною тактикою центру Російської Комуністичної Партії, який взагалі не хотів визнати потреби для існування окремої советської республіки у всеукраїнських національних територіальних межах. Фактично ж Україна мала за попереднім планом Москви поділитися між «республіками», щоб таким чином заперечити сам факт існування соборної української нації»².

З організаційно-правового боку, південноукраїнські радянські республіки були типовими територіально-адміністративними витворами, які після більшовицької революції виникли в різних регіонах колишньої імперії (Ставропольська, Кубанська, Кубансько-Чорноморська республіка, Північна Комуна, Карельська трудова Комуна, трудова Комуна німців Поволжя тощо). Розглядаючи їх правовий статус, Олександр Юрченко прийшов до висновку, що всі ці формації не «знайшли за весь час свого існування чіткого державоправного оформлення і перебували десь між станом несаможітного державного тіла й звичайної адміністративно-територіальної одиниці у складі унітарного державного цілого»³.

Незалежно від доктринальних підходів був і суто конкретно-історичний аспект більшовицької витівки з Донецько-Криворізькою, Одеською та іншими радянськими республіками в Україні. В умовах кінця 1918 — початку 1919 рр., коли становище радянської влади в Росії було хистким, коли не було твердого переконання, що в Україні закріпиться більшовизм, утворення Донецько-Криворізької та інших республік могло розглядатися як один із способів спробувати, якщо не пощастить, забезпечити панування

¹ Винниченко В. Відродження нації. — Відень; Київ, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К., 1990). — Ч. II. — С. 270—271.

² Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. — Тернопіль, 1992. — Кн. I. — С. 27—28.

³ Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. — Мюнхен, 1971. — С. 149.

над цілою Україною, втримати при Росії винятково важливий для її промисловості Донецький кам'яновугільний і металургійний регіон, а також стратегічно важливі порти Чорного моря.

Врешті-решт, життя примусило більшовиків погодитись на об'єднання регіональних адміністративних новоутворень у складі Української Радянської Республіки, яка в результаті цього стала охоплювати територію, вказану як українська в III і IV Універсалах Центральної Ради, тобто всі 9 губерній (без Криму). Але на яких підставах це було зроблено? 7 березня 1918 р. ЦВК Рад України на своєму засіданні, де обговорювалося питання про об'єднання всіх радянських республік, утворених на території України, прийняв Декларацію, яка, серед іншого, проголошувала: «1) Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як *національну республіку* (виділено в документі. — *Авт.*), а виключно як Радянську республіку на території України; 2) Ми ніколи не стояли на точці зору повної незалежності Української Радянської Республіки, розглядаючи її як більш чи менш самостійне ціле, зв'язане із загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними узами; 3) Разом із тим ми не заперечували проти утворення різних радянських об'єднань, залишаючи вирішення питання про відносини їх як з крайовою, так і центральною загальнофедеративною Радянською владою до більш підходящого часу»¹. Тобто, відкидався етнографічний принцип, який є в основі створення абсолютної більшості держав. Той принцип, яким керувалася Центральна Рада, що після вигнання більшовицьких військ взяла під контроль територію 9 губерній, більшість населення яких були українцями.

---

¹ Бош Е. Год борьбы. — К., 1990. — С. 345.

4. Як при гетьмані Скоропадському визначали кордон з Росією

Згідно зі статтею 6 Брестського миру Росія зобов'язувалася провести переговори з Україною і підписати з нею мирний договір з чітким визначенням державних кордонів.

Якщо українська делегація поставилася до переговорів з усією відповідальністю, прагнучи до визнання України в етнографічних межах, то російська всіляко затягувала їх. Ленін написав керівнику більшовицької делегації Х. Раковському інструкцію, в якій зазначалося, що «...більшовики мусять вести переговори, бо до цього зобов'язалися в Брестському договорі. Однак переговори не слід трактувати поважно, бо все воно переходяче та проминаюче»¹. Характерно, що у Повному зібранні творів Леніна ця інструкція не опублікована.

Переговори почалися з викладу принципів, якими слід керуватися при визначенні кордонів. Українська делегація чітко заявила, що принципами, «по яким ми будуємо нашу Державу, є принципи етнографічно-територіальні, етнічно-територіальні... Межі наші одміряються, як аршином, — статистикою, починаючи з перепису 1897 р. і кінчаючи земською статистикою»².

Щодо радянської сторони, то вона вважала, що така позиція ігнорує принцип самовизначення, і зажадала, щоб питання встановлення кордонів вирішувалося згідно з «волею народу». Посилання на «волю народу» — чиста демагогія. Як показувала тодішня практика, більшовики відверто маніпулювали народним волевиявленням. В тодішній Росії «народ» був чітко розділений на класи: на виборах голос робітника чи червоноармійця вартував чотирьом голосам селян. Що ж стосується «експлуататорів» (досить розмита категорія, до якої могли включити будь-кого), то вони взагалі позбавлялися виборчих прав.

---

¹ Діло (Львів). — 1925. — Ч. 27; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 121.

² Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи та стенограми пленарних засідань. Зб. док. і мат. — Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. — С. 79.

Показуючи абсурдність позиції більшовиків, голова делегації Української Держави послався на реалії Південної України: «Візьміть хоча би Херсонську губернію. Там є села молдавські, є армянські, є гречеські, є українські. Є великоруські. Воля народу така: одне село каже — я до Великої Росії, друге — я до Румунії, третє — я до Арменії і т.д., невже їх так і прилучати? Не треба змішувати питань про політичне буття з буттям громадянським і приватним»¹.

Врешті-решт, після гострих дебатів 22 червня 1918 р. було прийняте рішення, яке засвідчило перемогу позиції української сторони, хоча сформульоване воно було так, щоб «зберегти обличчя» росіян: «При визначенні кордонів будуть однаково вважати на політичні, економічні та інші інтереси народів як цілого, і ґрунтуватимуться на етнографічному принципові; ... але в поодиноких місцевостях обидві сторони погоджуються звернутися до організованого і вільного запитання людності для остаточного установаження меж у цих місцевостях»².

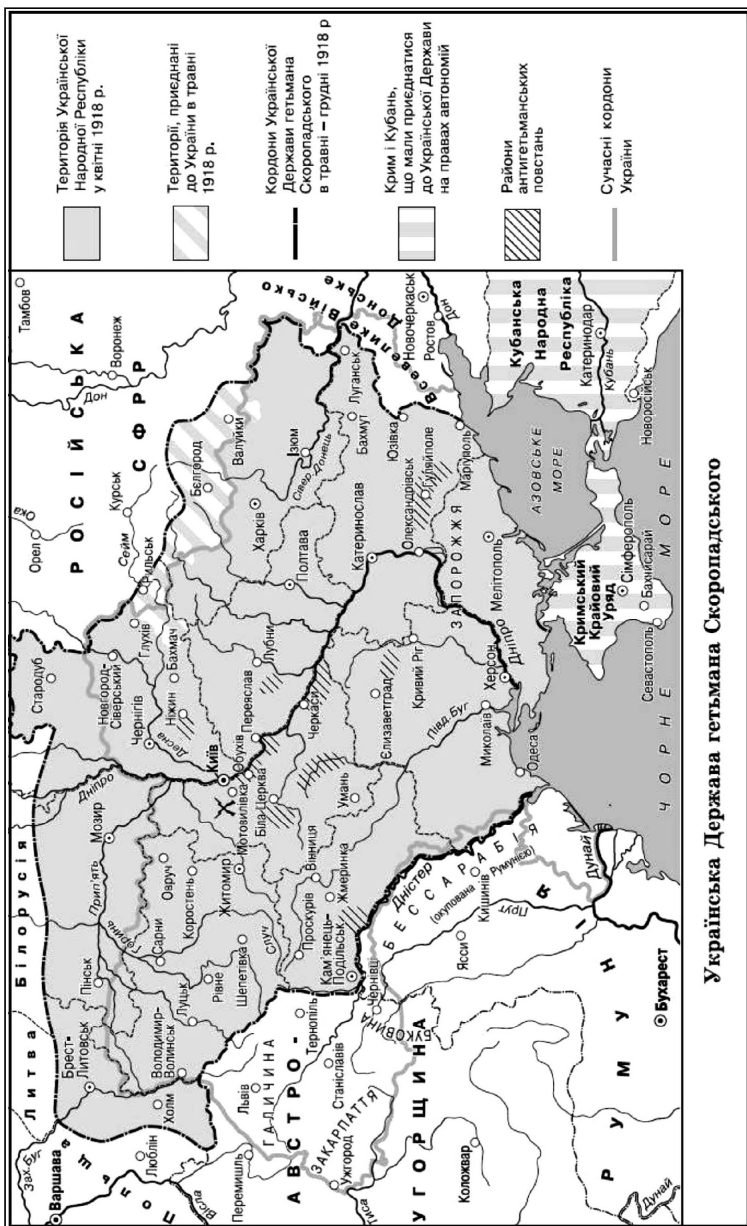
Та коли прийшов час визначати конкретну лінію кордону, більшовики не дотримувалися цих домовленостей. За представленим Росією проектом російсько-український кордон мав проходити значно західніше української етнографічної межі. У деяких місцях різниця доходила 150-200 верст. За цим проектом від України відрізалися території, де знаходилося майже 85% покладів вугілля Донбасу і весь антрацит.

Таким чином, коли справа дійшла до економічних інтересів, про етнографічний принцип забули. Російська сторона керувалася не долею населення Донбасу, а власними великодержавними претензіями, які руйнували територіальну і економічну цілісність Української Держави.

Українська сторона для обґрунтування своєї позиції запрошувала експертів, у тому числі істориків. Один з них, професор Д. Багалій, звертаючись до російської делегації, заявив: «Ось основний висновок, до якого дійшли ми, історики, однаково, російські і українські — весь так званий Новоросійський край — це єсть старе

¹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. — С. 170.

² Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. — С. 51.

Українська Держава гетьмана Скоропадського

гніздо запорожців і був заселений первісно виключно запорожцями. Такий приклад, як Слово'яно-Сербський повіт, є ніщо інше, як місцевість, заселена чужим елементом — сербським за часів Єлизавети Петрівни: і треба сказати, що цей елемент цілком українізувався, його нема зовсім, вони всі обернулися в українців... Нарешті пара слів про Харків. Не тільки Харків, а й усі інші міста сучасної Харківської губернії, всі слободи, всі хутори — результат і продукт української колонізації»¹.

Але російська делегація стояла на своєму, вимагаючи «волевиявлення» і вбачаючи в пріоритеті етнічного чинника «елемент захвату». Зі свого боку, український представник звинуватив більшовицьку Росію у продовженні імперіалістичної політики Російської імперії: «...Це стара традиція, яка, напевно, буде знов пробуджуватися і вона виявляється навіть зараз у більшовицької Росії»². *Словом, політичні режими змінюються, а політичний курс — ні.* «Стару традицію», якою столыттями керувалися російські царі і в 1917 р. буржуазно-демократичний Тимчасовий уряд Росії, взяли на озброєння більшовики на чолі з Леніним.

Українсько-російські переговори 1918 р. так і не закінчилися підписанням мирного договору і встановленням кордону між двома державами. Більшовики чекали, коли зміниться міжнародна ситуація і вони звільняться від зобов'язань, які на них накладав Брестський мир, у тому числі головного — визнати незалежність і територіальну цілісність України.

5. Чому в 1919 р. не відновили ДКР і утворили Кримську АСРР у складі РФ

Врешті-решт, в листопаді 1918 р. в Німеччині відбулася революція і Брестський мир був анульований. Гетьман Скоропадський був скинутий і до влади в Україні прийшла Директорія УНР. На-

---

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 118.

² Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи та стенограми пленарних засідань. Зб. док. і мат. — Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. — С. 16.

прикінці листопада почався наступ радянських військ з Росії в Україну. Прикриттям дій Москви був маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який був перебував у прикордонному російському містечку Суджа. Почалася *друга російсько-українська війна*. Вона йшла по тому ж сценарію, що і наприкінці 1917 — на початку 1918 р. *перша*: більшовицькі війська з Росії вторглися в Україну, де їм допомагала «п'ята колона» з місцевих проросійських елементів. Коли українські дипломати вимагали зупинити просування російських військ (з Росією Україна після Брестського миру мала дипломатичні відносини), у відповідь з Москви нарком закордонних справ Чичерін їм нахабно відповів: *«Ніякого війська Російської соціалістичної радянської республіки в Україні нема. Військова акція в Україні в цей момент проводиться між військами Директорії і військами українського радянського уряду, який є цілком незалежний»*¹. Російська сторона діяла у відповідності з настановами Леніна, які він дав у телеграмі головнокомандувачу радянських військ І. Вацетісу: *«С продвижением наших войск на Запад и на Украину создаются областные временные Советские правительства... Без этого обстоятельства наши войска были бы поставлены в оккупированных областях в невозможное положение, и население не встречало бы их как освободителей»*².

Армія Української Народної Республіки на чолі з Петлюрою змушена була відступати.

За лаштунками подій відбувалася і певна еволюція поглядів радянського керівництва Росії щодо України, зокрема Півдня і Слобожанщини. Значні масштаби національно-визвольного руху в регіоні поступово схиляли більшовицьке керівництво Росії до висновку, що Україну — принаймні, підконтрольну більшовикам, необхідно сприймати у її етнографічних межах, зокрема, у тих, що були визначені у III Універсалі Центральної Ради.

Але частина ортодоксально налаштованих більшовиків продовжувала стояти на своєму.

---

¹ Див.: Стахів М. Друга советська республіка в Україні. — Нью-Йорк-Детройт, 1957. — С. 62.

² Ленин В.И. Полн.собр.соч. — Т. 37. — С. 234.

Коли наприкінці 1918 — на початку 1919 рр. в Україні стала відновлюватися радянська влада, деякі учілілі «вожді» Донецько-Криворізької республіки виступили з проектом відновлення цього автономного утворення у складі Росії. Серед них був і Артем, один із фундаторів ДКР¹. У Донбасі ці настрої були досить поширені серед місцевих більшовиків й про них доповідали в ЦК РКП(б) уповноважені Москви, які виїжджали в Україну².

Однак, у 1919 р. ситуація була вже іншою. Під впливом українського національного руху, визвольного руху інших народів Росії більшовики врешті-решт були вимушені визнати принцип федерації. Але що означала більшовицька «федерація», яскраво висвітлює програма РКП(б), прийнята на VIII з'їзді партії в березні 1919 р.: «...Як одну з перехідних форм на шляху до повного єднання, партія висуває федеративне об'єднання держав, що організоване за радянським типом»³. Ця формула все розставляла на свої місця: федерація допускалася, але як *тимчасова форма*, причому в максимально звужених, по суті, формальних рамках. Таким чином, продовжувався дещо закамфльований традиційний курс на «повне єднання», адже на чолі кожного з суб'єктів федерації (Росії, України, Білорусії і т. д.) стояла одна партія — Російська комуністична партія (більшовиків). Ця партія будувалася на жорстко централістичних принципах і не допускала навіть дискусій про необхідність свого перетворення на федерацію республіканських партійних організацій. Як відомо, Ленін заповідав берегти єдність партії «як зиницю ока». Яка ж тоді федерація, коли всіма її суб'єктами керує одна-єдина, унітарна політична партія?

У цьому контексті виникає питання, чи насправді більшовики змінили у 1919 р. своє ставлення до статусу Слобожанщини і Півдня України?

---

¹ Затонський В. Уривок зі споминів про українську революцію // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 168.

² Сурруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). — М., 1966. — С. 170.

³ Програма РКП(б), прийнята на VIII съезде партии 18–23 марта 1919 г. // История Советской конституции (в документах) 1917–1956. — М., 1957. — С. 201.

І так, і ні. Ставлення до цих регіонів, як до частини Росії залишилося характерним для багатьох більшовиків, у тому числі й найвищих керівників РСФРР, не виключаючи В. Леніна. Так, у його телеграмі голові Раднаркому УСРР Х. Раковському від 15 квітня 1919 р. територія, де були розташовані курортні міста Одеса, Гола Пристань, Бердянськ, називалася «Півднем Росії». Подібні географічні «відкриття» можна знайти і в інших публікаціях В. Леніна¹. Разом з тим, в 1919 р. він в своїх публічних промовах і телеграмах до відомих діячів більшовицької партії іноді ідентифікував Південь і Слобожанщину саме з Україною².

Однак, логіка подій підштовхувала більшовиків до чіткішого визначення своєї позиції. 15 лютого 1919 р. за узгодженням із Московою радянський уряд України видав декрет про утворення *Донецької губернії у складі УСРР*. До її меж було включено два повіти Катеринославської губернії — Бахмутський і Слов'янoserбський. Утворення нової губернії пояснювалось особливим значенням Донбасу, а саме його кам'яновугільної промисловості, яка повинна була відіграти виключну роль як паливна база в умовах громадянської війни для її успішного завершення³. Тобто на перший план висувалися традиційні для більшовиків політико-економічні аргументи. Але вже брався до уваги й національний склад повітів — адже губернія засновувалася все-таки у складі Української СРР, а не сусідньої Російської Федерації. Станом на 1897 р. українців у Бахмутському повіті було 58,2 %, а у Слов'янoserбському — 50,4 %⁴.

---

¹ *Ленін В.І.* Телеграма Х.Г. Раковському 15 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. — К., 1975. — Т. 50. — С. 381–382; *Ленін В.І.* Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. — К., 1973. — Т. 38. — С. 300–305.

² Див., напр.: *Ленін В.І.* Телеграма В.О. Антонову-Овсієнку 22 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. — К., 1975. — Т. 50. — С. 286–287; *Ленін В.І.* Три промови на Красній Площі 1 травня 1919 р. Хронікерські записи // Повне зібрання творів. — К., 1973. — Т. 38. — С. 313–314.

³ *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства Украины.* — 1919. — № 6. — Ст. 73. — С. 78; *Дмитрієнко М.Ф.* Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // *Український історичний журнал.* — 2003. — № 6. — С. 77.

⁴ Підраховано за: *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. — Черкассы, 1993. — С. 228.

Якщо врахувати, що у Донбасі проживали представники багатьох інших національностей — греки, татари, болгари, греки, євреї та ін., то виявиться, що етнічних росіян в цих повітах була помітна меншість — до третини жителів.

Поява Донецької губернії у складі УСРР свідчила, що ставлення вищого керівництва радянської Росії до України справді змінилося. Південь став сприйматися як частина України. Хоча, і це істотно, — як частина *радянської* України, яка у всьому керувалася з московського більшовицького центру, очолюваного Леніним.

Через два дні після утворення Донецької губернії було прийняте рішення, яке остаточно унеможливило відродження ДКР. 17 лютого 1919 р. була ухвалена постанова Ради праці й оборони, у якій зазначалося: «Просити тов. Сталіна через Бюро ЦК провести знищення Кривдонбасу»¹. Ця постанова була лише шостим пунктом невеликого документа, який мав назву «Про організацію маршрутних поїздів для транспорту і хліба» і був присвячений питанням забезпечення Російської Федерації українським хлібом і вугіллям. Це означає, що 1919 р. більшовицьке керівництво відкинуло сумнівну справу розчленування України шляхом відтворення на південних і східних її територіях автономних радянських республік у складі РСФРР, а зайнялося більш прагматичним питанням — забезпеченням Росії українським хлібом, вугіллям та іншою місцевою сировиною.

Одночасно воно зміцнювало воєнно-політичний контроль над Півднем, укрупнивши Донецьку губернію і створивши на місці трьох великих губерній (Катеринославської, Херсонської, Таврійської) шість нових. Зокрема, у квітні 1920 р. до Донецької губернії були приєднані Маріупольський, Старобільський повіти і деякі волості Ізюмського і Куп'янського повіту Харківської губернії, а також Таганрог і Олександрівськ-Грушевський (Шахти), що входили до революції до складу Області війська Донського (тепер у складі РФ). При приєднанні до Донецької губернії Таганрогщини простежуються етнічні мотиви: в окрузі станом на 1897 р. українці ста-

---

¹ Ленинский сборник / Институт Маркса — Энгельса — Ленина при ЦК ВКП(б). — М., 1942. — Сб. 34. — С. 102.

новили 61,7% жителів, а росіяни лише 31,7%. Крім Донецької губернії, у складі Української СРР була утворені Запорізька, Миколаївська, Кременчуцька і Одеська. Катеринославська губернія залишилася у зменшеному вигляді. Абсолютну більшість населення цих губерній становили українці.

* * *

З Кримом справи склалися інакше.

Навесні 1918 р. українські війська, розбивши більшовиків у Північній Таврії, не зупинилися на Перекопі. Під командуванням полковника армії Української Народної Республіки П. Болбочана вони прорвалися в Крим, захопили Сімферополь і продовжували наступ в напрямку Севастополя. Склалися умови для приєднання Криму до України і встановлення контролю над Чорноморським флотом без будь-якого втручання німецьких військ. Але Німеччина та її союзниця — Туреччина, для яких півострів був стратегічною територією, виступили проти передачі Криму з військово-морською базою Україні. Вони посилалися на III Універсал Центральної Ради, де було зазначено, що Крим не входить до складу УНР. Та, всупереч їх намірам, уряд генерала Скоропадського, який прийшов на зміну Центральній Раді, взяв курс на приєднання Криму до Української Держави, справляючи тиск на уряд генерала Сулькевича, що утвердився влітку 1918 р. на півострові.

Свою позицію Україна пояснила в ноті до німецької сторони: «Насамперед, III Універсал позначив тільки основні частини Української території, маючи на увазі те, що ті землі, де українське населення не має абсолютної більшості, приєднуються пізніше.

Такий спосіб установки кордонів — спочатку тільки загалом — пояснюється також і тим, що тоді Українська Народна Республіка розглядалася лише як федеративна частина Росії. Точно так і Крим, якби він не приєднався добровільно, мав бути федеративною одиницею Росії і, таким чином, зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, Українська Держава не втрачає. Сьогодні ж, коли остаточно Україна стала на шлях повної політичної незалежності,

зв'язок із Кримом, як федеративною одиницею, може обірватися зовсім»¹.

Поскільки уряд С. Сулькевича не йшов назустріч, його відносини з Україною стали погіршуватися. Врешті-решт, у серпні 1918 р. це закінчилося економічною блокадою Криму з боку України. Перекрилися шляхи сполучення, завмерла торгівля. Це був «час істини». Становище в Криму миттєво погіршилося. Виявилося, що Крим без України існувати не може. Почалися переговори про входження Криму на автономних правах до складу Української Держави. Але революція в Німеччині у листопаді 1918 р. і крах режиму Скоропадського поклали край цим процесам.

Після відновлення весною 1919 р. більшовицької влади в Криму знову постало питання про його статус. Була сильною радянська проукраїнська лінія, яка наполягала на включенні Криму до складу Української РСР, але крапку поставила Москва: вирішили створити Кримську радянську соціалістичну республіку, яку включили до складу Росії. Такий статус Криму зберігався до 1944 р., коли після виселення татар автономія була скасована.

6. Білогвардійці і Південна Україна

Зі встановленням влади А. Денікіна на Півдні здійснювалося повернення до антиукраїнської політики, що панувала в російських політичних і військових колах ще за часів монархічної Росії. Наріжним каменем нової влади на Півдні України (за термінологією денікінців — Новоросії) стала теза про відновлення «єдиної, великої, неподільної Росії».

Максимум, на що могло розраховувати місцеве населення («новороси») — це місцеве самоврядування. Український національний рух у регіоні за доби Української революції денікінським командуванням розглядався не як природне прагнення українського народу до розбудови власної держави, а як «сепаратизм», сценарій якого нібито розроблявся у Німеччині.

---

¹ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1999. — С. 164.

Основним програмним документом, що декларував ставлення ілогвардійців до України, була відозва генерала А. Денікіна «К населению Малороссии» від 25 серпня 1919 р.

Автори не визнавали навіть назви «Україна» і використовували звичний для себе топонім «Малоросія», яка визнавалася органічною частиною Великоросії, а населення краю — «малороссийской ветвью русского народа»¹. Щодо Півдня України Денікіним використовувалася інша назва — «Новоросія».

У 1919 р. у захопленій денікінцями Одесі кадет М. Могілянський опублікував брошуру з «Картою Юга России» під промовистою назвою: «Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию)». Автор зазначає, що Новоросія є досить своєрідним регіоном, який не має відношення до України (Малоросії) і є частиною єдиної Росії: «Население Новороссии образовалось в течение половины XVIII века и в XIX веке из разноплеменной колонизации. Встретив здесь новую степную природу и новые условия труда, оно быстро приспособилось и утратило свои национальные черты, сознает себя жителями Новороссии и сынами единой великой России.

...Новороссия — своеобразная страна, где выработался своеобразный тип новоросса, путем культурного взаимодействия разных народностей, где языком литературы и науки является великий русский литературный язык, а для сношений служил тот же русский язык, хотя с новороссийским акцентом и рядом местных слов»².

Таким чином, всупереч фактам, М. Могілянський повторював домінуючий у дореволюційному російському суспільстві погляд на Південну Україну, як на невід'ємну частину Росії.

Схоже, революція його нічому не навчила.

---

¹ Крушина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 — березень 1920 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: 36. ст. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 156–157.

² Могілянський Н.К. Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию). — Одесса, 1919. — С. 34–35

СИНИ УКРАЇНИ!

Поглядаючи останні сили під червоним ярмом, Ви повстаєте на оборону Віри Православної, рідної України й всіх здобутків Ваших.

Як і Ви, Російська армія, бореться за щастя, вільність, славу батьківщини.

Стоючи на чолі Російської Армії, я звертаюсь до Вас, браття!

Об'єднаємось супроти ворогів, які знущються над вірою, народністю й нищать здобуте потом, та кров'ю батьків та дідів.

Російська армія з мечем у руці й Хрестом у серці бється з насильством несправді.

На відбудовати старі порядки йдемо ми, виступаючи за те, щоб дати Селянству можливість самому бути господарем своїй землі й волею народа встановити лад у всій Росії.

Я ввійшов у братську згоду з козацтвомъ Дону, Кубані, Терека та Астрахані, і ми, як рідні, протягаємо Вам руку.

У нашому єдванні—наш порятунок.

Хибність політичного курсу А. Денікіна змушений був визнати генерал П. Врангель. Монархіст за переконаннями, прибічник жорсткої військової диктатури, П. Врангель змінив напрямок білогвардійської політики. Плануючи вторгнення в Північну Таврію, він змушений був рахуватися з потужним українським національним чинником у регіоні. До того ж, війська П. Врангеля на дві третини склалися з етнічних українців. Під його командуванням були підрозділи, які воювали під українським національним прапором.

Генерал визнавав право України на автономію, а на початку листопада 1920 р., напередодні свого краху, під тиском обставин навіть про визнання незалежності української держави. Відозва П. Врангеля до населення, яка поширювалася на Півдні українською мовою, починалася незвичними для російських білогвардійців словами «Сини України!»¹.

7. *Нестор Махно й українська ідея*

Заслужують особливої уваги уявлення про майбутнє своєї батьківщини, що склалося в махновському середовищі — масовому селянському русі, який охопив весь південноукраїнський регіон 1918–1921 рр.

Класичні анархістські вчення XIX — початку XX ст. надавали другорядного значення національному питанню. У відповідність з принципами анархо-комунізму, яких дотримувалося оточення Махна, національне питання мало вирішитися само собою в результаті ліквідації держави і утвердження безкласового суспільства. «Влада породжує паразитів. Хай живе анархія!», — таким було гасло махновців. Звідси їх непримиренність до білогвардійців, настроєне ставлення до українських державників і надії на союз з більшовиками, які декларували своє прагнення до безкласовості і бездержавності.

Дослідженню ставлення Махна до українського визвольного руху присвячені стаття Ф.Сисина «Nestor Makhno and Ukrainian Revolution»². Ця тема прозвучала в ряді доповідей на науковій кон-

¹ Гордієнко Г. Під щитом Марса: Спогади. — Філадельфія, 1976. — Т. 1. — С. 358.

² Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. — Cambridge, 1977.

ференції «Політична і військова діяльність Нестора Махна» (Запоріжжя — Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.)»¹ і в нашій монографії².

Махно з великою надією сприйняв більшовицьку революцію. У його споминах йдеться про бесіду з Леніним і Свердловим, яка відбулася на початку літа 1918 р. Але плани співпраці з більшовиками стали розвіюватися, коли в 1919 р. вони встановили свої порядки в Україні. Виявилось, що російські більшовики не визнають анархо-комунізму і обстоюють засади жорсткого державного централізму. Під час запеклої збройної боротьби з білогвардійцями і більшовиками в 1919–1921 рр. антагонізм махновців щодо українських державників слабшав, іноді поступаючись місцем нейтралітету і навіть тимчасовим альянсам. Причини цього корінілися не лише в політичній кон'юктурі. Без сумніву, відіграв роль національний склад учасників махновського руху.

Махновська армія на 90% складалася з українців і на 6–7% — з росіян. Залишок у 3–4% — представники місцевих національних меншин (греки, євреї та інші)³. Було б дуже дивним, неприродним, коли б такий національний склад руху не наклав відбиток і на його характер.

Ще одне питання, яке завжди виникає при визначення ставлення махновців до національно — визвольної боротьби українців: чи існував генетичний зв'язок між запорозьким козацтвом і махновським рухом?

Свідчення очевидців схожі, незважаючи на те, що самі вони відносилися до полярних політичних таборів. І білогвардієць⁴, і більшовик⁵, і український соціал-демократ⁶ відзначають схожість махновського середовища з козацьким січовим.

---

¹ Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції. Запоріжжя — Гуляйполе 12–13 листопада 1998 р. — Ч. 1. — Запоріжжя, 1998.

² Див.: Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. (Кінець XIX ст. — 1921 р.). — К., 2003. — С. 253–273.

³ Volin (V.Eikhenbaum). The unknown revolution. — London, 1955. — P. 221.

⁴ Герасименко Н.В. Батько Махно. — М., 1990. — С. 19.

⁵ В.Н. Експедиция Л.Б. Каменева для продвижения продгрупп к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция. — 1925. — № 6. — С. 134.

⁶ Мазена І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. — Ч. 3. — С. 136–137.

Територіальна спільність є важливим аргументом на користь «запорозької» теорії махновщини. Межі махновського району приблизно співпадають з кордонами Запорозьких Вольностей. Більше того, певна кількість сіл, що стали осередками руху, були засновані безпосередньо запорожцями або нащадками запорожців. Це відбилося й на само ідентифікації повстанців. Лише один приклад. Коли махновці дізналися про антибільшовицьке повстання в Кронштадті у березні 1921 р., їх радіостанція передала привітання морякам: «Наближається година з'єднання *вільних козаків* (курсив наш. — Авт.) з кронштадськими героями в боротьбі проти ненависного уряду тиранів»¹.

Є достатньо фактів, щоб погодитися з тими авторами, які стверджують, що між Запорозьким козацтвом і махновським рухом існував певний генетичний зв'язок.

Однак, без сумнівів, були і істотні відмінності. Вони стосуються питання про ставлення махновців до української ідеї, зокрема, до боротьби за створення незалежної української держави.

Спираючись на весь комплекс доступних документів, дослідники приходять до висновку, що відносини між Махном і українськими діячами пройшли певну еволюцію, яка диктувалася загальною ситуацією в Україні в цілому і південному регіоні, зокрема.

В царських тюрмах Махно пройшов звичайну для анархіста школу русифікації. Але він не сумнівався, що Україна — це історична реальність і нею позначається територія, населена українським етносом. Він і його соратники з числа місцевих анархістів не висловлювали сумнівів у тому, що Південь — частина української території, а його жителі — українці. В дискусії з Леніним і Свердловим, яка відбулася на початку червня 1918 р.², Махно навіть докоряв вождям революції у тому, що більшовики не відчувають реалій, коли прагнуть «*уникати слова Україна*» і називають її «*півднем Ро-*

---

¹ *Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование.* — К., 1993. — С. 551.

² Хоча ця подія не підтверджена жодним документом, крім спогадів самого Н. Махна, дослідники, зокрема, В. Верстюк, схильні вважати, що така зустріч справді мала місце. (Див.: *Верстюк В.Ф. Махновщина.* — К., 1991. — С. 29).

сії»¹. Свою військову організацію махновці назвали — *Революційною повстанською армією України (махновською)* (РПАУ(м)).

Документи свідчать що махновське середовище прихильно ставилося до впровадження шкільного навчання на «материнській», українській мові. Культпросвітній відділ Військово-революційної ради Махно у жовтні 1919 р. опублікував своє бачення мовного питання в школі: «...Питання про мову викладання в школі має бути вирішене не нашою армією, а лише самим народом в особі батьків, вчителів і учнів... Наказ денікінського генерала В. Май-Маєвського, що заборонив материнську мову в школах, віднині скасовується, як силою нав'язаний нашими школам. В інтересах духовного розвитку народу мова шкільного викладання має бути та, до якої природно схиляється місцеве населення...»².

Махновська преса була переважно російськомовною, але й друкувала матеріали на специфічно українські теми, зокрема з історії та літератури України. Восени 1919 р. було засновано махновські україномовні газети — «Шлях до Волі» (Катеринослав) та «Анархіст-Повстанець» (Полтава). Газета «Анархіст-повстанець» визначала анархо-махновський рух на Україні як рух «самобутній, національний». Газета зверталася до читачів: «У чому спасіння української нації? Який ідейний рух дійсно спасе українську націю, її свободу та незалежність? Відповідь ясна. Сам народ уже давно усвідомив, що єдине його спасіння в анархізмі, в безвладній трудовій федерації, що є єдино вільна незалежна організація, яка повинна привести націю до давноомріяної свободи і процвітання українського народу»³. У листопаді 1920 р. газета «Голос махновця» різко звинувачувала російських більшовиків у розрусі в Україні: «...Вони вдвічі винні, як захожі, чужі українському народові, як люди, що прийшли з Великої Росії»⁴.

---

¹ *Махно Н.* Воспоминания. Книга II. Под ударами контрреволюции. (Апрель — июнь 1918 г.). Париж, 1936 (Харьков, 1998). — С. 131–132.

² *Путь к Свободе.* — 1919. — 18 ноября.

³ *Ерде Д.* Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. — 1930. — №2. — С. 46.

⁴ *Голос махновца.* — 1920. — 1 ноября.

Це були прояви проукраїнських настроїв, характерних для махновського середовища.

Найбільш ініціативні патріоти, особливо інтелігенти, намагаючись повернути повстанський рух до національної ідеї. Вони згуртувалися в групу, яку очолили секретар армійської ВРР Х. Шпота¹ та Галина Кузьменко. Остання у свій час працювала вчителькою української мови й історії України в гуляйпільській гімназії, була активісткою місцевої «Просвіти» і користувалася значним неофіційним авторитетом як дружина Н. Махна. Її прибуття до війська 25 липня 1919 р. вважають показником кінцевої консолідації проукраїнської групи.

20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка була підписана угода між Петлюрою і Махном. Обидві сторони зобов'язувались вести боротьбу з генералом Денікіним, ...до повного знищення білих»². В разі перемоги УНР зобов'язувалась надати махновцям автономну територію для побудови на ній «Вільного Радянського Ладу». Можливо, тоді це був вихід для обох сил, і для України в цілому.

Але махновці переоцінили свої можливості. Масове повстання південноукраїнського селянства, яке супроводжувало рейд махновців по тилах Денікіна, посіяло ілюзію, що настав їх час. З осені 1919 р. махновці висунули претензії щодо розповсюдження свого руху на всю територію України і його гегемонію в революції. 2 листопада 1919 р. вони оголосили Україну колискою «третьої революції», провідником якої є РПАУ(м)³.

Такий підхід не залишав на карті України місця для УНР. Уряд Петлюри, зазначалося в Декларації, «несучи з собою нову політичну владу, несе, таким чином, новий політичний і економічний гніт, нове насильство»⁴. Після цього ні про який союз мова не могла йти.

Замість цього була укладена чергова угода з більшовиками про спільну боротьбу з білогвардійцями. В листівці, випущеній у липні

¹ *Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution.* — P. 300.

² Движение махновских частей в период августа–декабря 1919 г. (Из отчета Екатеринославского губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // *Летопись революции.* — 1925. — № 4. — С. 90.

³ *Путь к свободе.* — 1919. — 22 ноября.

⁴ *Белаш А.В., Белаш В.Ф. Указ. соч.* — С. 324.

1920 р., населення гуляйпільщини закликалося... не допустити до себе «польського генерала, зрадника Петлюру і денікінського генерала Врангеля»¹. Нагадаємо, що війська денікінського генерала Врангеля були вже недалеко, в той час як Петлюра і поляки, про війська яких більшість селян взагалі не мали уяви, за багато сотень кілометрів.

Але за лаштунками офіційної політики продовжувала діяти дипломатія. В історичних джерелах наводиться щонайменше два свідчення про відвідини махновського табору представниками петлюрівського проводу в липні 1920 р. та у січні 1921 р.²

Після останнього розриву з більшовиками, який відбувся після розгрому військ Врангеля, Махно переживав гостру світоглядну кризу. «Тріумф російських сил на Україні (як більшовиків, так і білих) та зростання самоусвідомлення місцевого населення як українського народу, могло спонукати Махна думати по-українськи»³, — зазначає Ф. Сисин. Взимку 1921 р. він прийшов до висновку про необхідність перенесення воєнних дій за кордон, в Галичину, «яка бунтує за свою незалежність». У кінці лютого 1921 р., Махно вступив у зносини з «Комітетом врятування України», очолюваним отаманом Струком. Сутність переговорів зводилася до обговорення планів «національного визволення України»⁴. Отаман Струк був досить впливовим командиром. На початку лютого 1920 р. він навіть захопив передмістя Києва Демівку. Союз двох повстанських отаманів міг змінити ситуацію в Україні на користь антибільшовицьких сил. Однак, оточення не підтримало Махна, вважаючи за краще полягти в нерівному бою за ідеали анархо-комунізму, ніж блокуватися з державниками.

В 1921 р. махновці подекуди співробітничали з петлюрівцями на місцевому рівні. Протягом 1919–1921 рр. відбулося формування певного «буферного» прошарку повстанців між махновцями та петлюрівцями. «Холодноярська республіка» мала петлюрівську орієн-

¹ *Белаш А.В., Белаш В.Ф.* Указ. соч. — С. 407.

² Дубинский И. В строю червоных казаков: Воспоминания // Новый мир. — 1959. — № 2. — С. 107; Вісти Першого Всеукраїнського з'їзду Комітетів незаможних селян. — 1920. — № 3. — С. 12.

³ *Sysyn F.* Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. — P. 294.

⁴ *Тенер И.* Махно. — Харьков, 1924. — С. 123.

тацію, але чорний прапор. Ряд отаманів Холодного Яру вважалися «своїми» як з боку махновців, так і з боку петлюрівців.

Але ці контакти не змінили воєнно-стратегічну ситуацію. Після розгрому Врангеля всі сили Червоної армії було кинуте на Махна. Повстанці опиралися на масову підтримку селянства і це дозволяло їм деякий час вести ефективну партизанську війну. Однак, на ситуацію вплинули сили природи, які використали на свою користь російські більшовики.

Врожай 1921 року на Півдні виявився катастрофічно низьким. Але плани поставок хліба державі більшовики не зменшували. На початку липня Ленін висунув фантастичний план: окрім розміщених в республіці військових частин, мобілізувати в Поволжі «молоть до армії в кількості близько 500 тисяч штиків». Пропонувалося «розташувати ці ½ мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні»¹.

Як відомо, в цей час був голод в Поволжі. Газети України і Росії багато і детально писали про нього, а про становище в Україні замовчували. Восени 1921 р. засушливі регіони Росії звільнялися від продовольчого податку, а з південноукраїнських губерній продовжували викачувати залишки хліба. Більше того, населення України, у тому числі і її південного регіону було втягнуте в кампанію допомоги Поволжю, збираючи для нього продовольство, приймаючи бездомних дітей і біженців-переселенців. Уряд УСРР зобов'язався прийняти 25 тис. дітей з Поволжя, а насправді було прийнято близько 80 тис. А в цей час воєнно-адміністративний прес на українське селянство посилювався. 12 серпня 1921 р. Рада праці і оборони під головуванням В. Леніна прийняла рішення про застосування надзвичайних заходів при вилученні зерна. Серед цих заходів передбачалося направлення в села виїзних сесій ревтрибуналів, розміщення на постій військових частин, які селяни зобов'язані утримувати до внесення податку, суворе покарання впертих. У жовтні ви-

¹ Див.: *Ленін В.І. Повне зібрання творів.* — Т. 44. — С. 63.

віз українського хліба в Росію досяг небачених раніше темпів — по 347 вагонів на добу.

Тим часом, з кожним новим відправленням на Північ хлібним ешеленом розширялися масштаби голоду на Півдні. Запорізька губернія, яка до революції була зразковим сільськогосподарським регіоном, попала в епіцентр катастрофи. З осені 1921 р., населення, виловивши все, що годилося в їжу (ховрашки, кішки, собаки), стало харчуватися сурогатами (макуха, полова, кураї) і дійшло до борошна з кісток, дерева, глини та ін., а у деяких селах і навіть містах — до поїдання трупів і людодства.

Наприкінці травня 1922 р. в Катеринославській губернії голодом було охоплено 1,1 млн. чол., а допомогу одержували лише 12% «обраних». А в цей час український хліб через південні порти вивозили за рубіж. Два пароплави, навантажені 2000 центнерів зерна, прибули наприкінці лютого 1922 р. з Одеси до болгарського порту Варна для продажу на європейських ринках.

Вибіркова політику московського центру щодо різних республік, охоплених голодом, вимагає пояснення. Його пробували зробити всі дослідники, які торкалися проблеми голоду 1921–1923 рр. Висновки, до яких вони приходять, співпадають: голод був використаний московським більшовицьким центром як додаткове і дуже ефективне знаряддя в боротьбі з цілому і селянським повстанством Південної України. Цей висновок підтверджується і конкретизується сучасними дослідниками. «...В 1921 р. державна партія, — пише С. Кульчицький, — скористалася катастрофічною посухою, щоб застосувати (мабуть, уперше в сучасній історії) голод терором, спрямований проти селянських повстанців, а фактично — проти всього сільського населення південних губерній України»¹.

Ситуація склалася не на користь повстанців. Голод відчутно знизив політичну активність селян, спричиняв спад повстанського руху. Він забирав життя найслабших і найменш захищених і паралізував волю сильніших. Точних даних про кількість жертв голоду

---

¹ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928). — К., 1996. — С. 202.

немає. С. Соловей, наприклад, пише що з 10 млн. жителів південних губерній від голоду в 1921–1923 р. померло близько 2 млн.¹

Немає сумніву, що голод справив величезний деморалізуючий вплив на південноукраїнське селянство, — більший, ніж загроза загинути в бою, чи стати заручником. Голод породжує апатію, байдужість до всього, що не стосується виживання. Всі інтереси фокусувалися в одній площині — фізичному самозбереженні. Опухла від голоду людина нездатна до опору. Про вплив голоду на здатність до опору писав Ричард Пайпс в своїй книзі «Русская революция». «Цей вид політичної апатії приводить людину до покори, якої не добитися поліцейськими заходами... Голод зламав дух нації, зробив її нездатною до опору»,² — констатує Р. Пайпс.

Відчуваючи це, Н. Махно змушений був у 28 серпня 1921 р. покинути Україну. Закрилася яскрава і трагічна сторінка історії Півдня України. Більшовицькі репресії проти махновщини, за оцінками вітчизняних істориків, взяли до 200 тис. життів південноукраїнських селян.

Те, що Н. Махно не зміг знайти спільної мови з С. Петлюрою, обернулося трагедією загальнонаціонального масштабу. Розрізнені українські сили були поодиначі зломлені переважаючою військовою силою більшовиків. Львівська газета «Громадський голос», повідомивши у серпні 1934 р. про смерть Нестора Махна, додала: «Махно виявив великі стратегічні можливості, і коли б був приєднався до загальної української визвольної боротьби, то хто знає, може, Україна була б сьогодні вільною та незалежною державою»³.

Провина лежить на обох таборах — на Н. Махно з його оточенням, що виступали безкомпромісним прихильником лише власно випрацюваної форми суспільного устрою, і на діячах УНР з їх ставленням до повстанства, як до антиукраїнського, відмовившись побачити в ньому соціальний зміст. Величезний потенціал Півдня, якій міг стати вирішальним у боротьбі за незалежність, не був належним чином використаний. Врешті-решт, це стало одним з найважливіших факторів поразки Української революції.

¹ Соловей С. Голгота України. Ч.1. — Дрогобич, 1993. — С. 184.

² Пайпс Р. Русская революция. Часть вторая. — М., 1994. — С. 413, 414.

³ Громадський голос (Львів). — 1934. — 11 серпня.

РОЗДІЛ III

РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКЕ «ВИЗНАННЯ» УКРАЇНИ

---

1. Україна у складі «Союзу нерушимого...»

Наприкінці 1921 р. головні противники більшовиків були розгромлені. Ніяких перешкод для реалізації їх політики в Україні не було. Саме в цих умовах визначався справжній зміст їх намірів щодо України взагалі *та її південного і східного регіонів зокрема.*

28 грудня 1920 р. між Українською і Російською радянськими республіками був підписаний союзний договір. Зміст його був суперечливий. З одного боку, Росією визнавалася територіальна цілісність України, яка сприймалася в межах дев'яти колишніх губерній імперії — з деякими змінами і без Криму. З іншого боку, контроль московського центру над усіма сторонами життя України посилювався. Логічним завершенням цього процесу було утворення в 1922 р. Союзу РСР, до якого увійшла і Українська РСР. Нова держава була оголошена як федерація, тобто, союз рівноправних республік. Але за лаштунками розмов про рівноправність була відтворена централізована держава. Всі принципові питання, які стосувалися України, вирішувалися в Москві. Разом із тим, на механічне злиття України з Росією, тобто на повне відтворення дореволюційного становища, Російська комуністична партія не пішла. Після жорстокої збройної боротьби 1917–1921 рр. ідея територіальної цілісності та суверенітету України настільки глибоко вросла у свідомість її населення, у тому числі мільйонів жителів Півдня і Сходу, що відкрито ігнорувати цей факт було вже неможливо. Склалася ситуація, яку вчені називають «революцією сприйняття». Її ігнорування загрожувало самому існуванню більшовизму. Тому за Україною були залишені формальні ознаки суверенітету: герб, прапор, власна конституція, уряд, чітко означена територія (у тому числі Південь і Схід), позначена на політичних картах, адміністративно-територіальний устрій тощо.

Одним з факторів, які спричинили «революцію сприйняття», були дані про національний склад населення, одержані в результаті

демографічних переписів, а також географічні карти, на яких позначалися межі розселення етносів. Певну роль відігравали також експозиції музеїв, публікації історичних і етнографічних досліджень тощо. Американський дослідник Б. Андерсен, який вивчав теорію націотворення, зазначив, що, наприклад, географічні карти, як і публікації переписів населення з характеристикою етнічного складу окремих територій, меж розселення в різні епохи здатні справляти величезний вплив на формування свідомості суспільства і, відповідно, змінювати поведінку людей. «Вони підштовхують своїх творців і споживачів до політики з революційними наслідками»¹, — писав вчений.

В Україні матеріалу для «революції свідомості» в перші десятиліття ХХ ст. накопичилося достатньо. У 1897 р. був проведений Всеросійський перепис населення, який охопив і губернії України. В 1920-ті рр. в Українській СРР відбулися три демографічні переписи: Всеросійський 1920 р. (який проводився і на неохоплених війною районах Півдня і Сходу України), Перепис міського населення 1923 р. і Всесоюзний перепис 1926 р. Результати цих переписів засвідчили переважання етнічних українців у всіх регіонах республіки, у тому числі на Слобожанщині, Півдні й Донбасі. Ці переписи друкувалися, популяризувалися серед населення, на їх підставі робилися важливі політичні рішення, у т. ч. зміни в адміністративно-політичному поділі, уточнювалися кордони між губерніями, а в радянські часи — і між союзними республіками, зокрема, між УСРР і РСФРР².

З визнанням існування окремих радянських республік з початку 20-х рр. ХХ ст. стали виготовлятися політичні карти в Росії і Україні. Коли у травні 1921 р. В. Леніну принесли пробний екземпляр «Атласа Росії», виданий 1-м Державним картографічним закладом в Москві, у листі до Г. Зінов'єва, який контролював це ви-

---

¹ Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — К., 2001. — С. 214–215.

² Зайчук О., Капелюшний В., Вовк О. Встановлення східного кордону УСРР в 1919–1925 роках (історико-правовий аспект) // Голос України. — 2014. — 15 жовтня, 22 жовтня, 29 жовтня.

дання, він висловив своє незадоволення. Серед недоліків нового видання було зазначено: «Кордони республік (Україна) і автономних областей повинні бути скрізь особливо показані. Цього не зроблено здебільшого. Ні для України, ні для Білорусії. (Німецька комуна? Марійська область? Усі кавказькі республіки?)»¹.

Висловом незадоволенням коротка записка не закінчилася. Ленін чітко вказав на необхідність позначення «державного кордону всієї РСФРР і всіх сусідніх республік (які були в імперії)»². Надалі саме так і робилося. Наведена нижче карта ілюструє ці зміни. Адміністративний кордон між Росією і Україною в Донбасі в 20-ті рр. ХХ ст. декілька разів уточнявся, причому до уваги брався національний склад населення (хоча, звичайно, враховувалися й мотиви господарської доцільності).

Ті, хто пам'ятав дореволюційні географічні карти, могли їх порівнювати з новими радянськими, де у складі України були позначені Слобожанщина, Донбас, землі Північного Причорномор'я і Приазов'я. Це давало підстави для відповідних висновків.

Пізніше більшовики пішли далі.

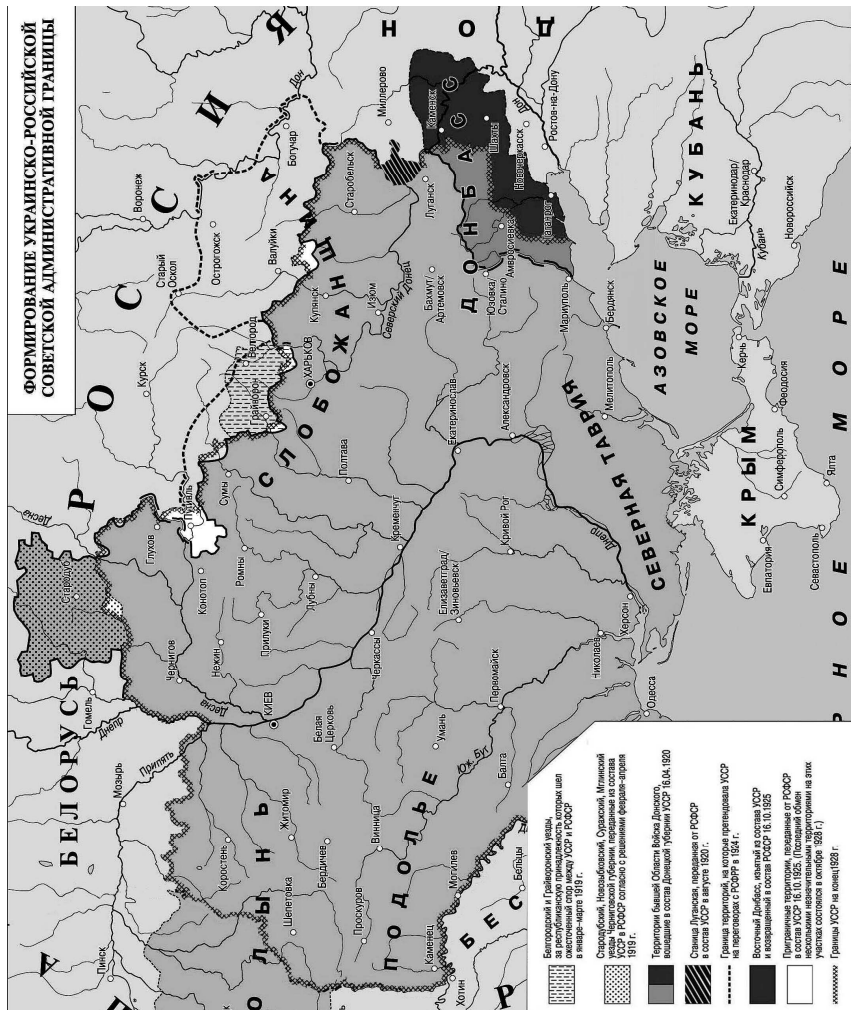
У першій половині 20-х рр. ХХ ст. вони погодилися на проведення політики «коренізації», яка в Україні одержала назву «українізації». Ця політика передбачала «укорінення» комуністичного режиму в національну культуру і супроводжувалася розвитком української школи, преси, літератури, мистецтва, впровадженням української мови в установах, судах, громадських організаціях і т.п. Більшовики вирішили очолити природний, нездоланий процес національно-культурного відродження, який викликала революція 1917–1921 рр. і надати йому радянського характеру. Подібні процеси відбувалися і в інших союзних республіках СРСР.

Незважаючи на певну обмеженість, «українізація» була серйозним відступом від традиційної російської позиції, яка ґрунтувалася на формулі царського міністра Валуєва: «Української мови не було, нема і не може бути».

---

¹ Ленін В.І. Г.Є. Зінов'єву 24 квітня 1921 р. // Повне зібрання творів. — К., 1975. — Т. 52. — С. 165.

² Там само. — С. 167.

Визнанням української мови і культури справа не обмежилася. На найвищому рівні був визнаний факт існування *української нації*. З опорою на канони марксизму констатувалося, що вона, як і інші нації Радянського Союзу, має довгу історію формування — через народність і буржуазну націю, до *соціалістичної, яка оголошувалася якісно новою, вищою формою розвитку нації*. Ті ж канони передбачали визнання за нацією спільності території, економічного життя, мови, культури, історичної пам'яті. Все це визнавалося за українцями. Перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату оголошувалася передумовою формування *соціалістичної нації*, а територія Української РСР — ареалом її розселення. Критикувався царизм і буржуазний Тимчасовий уряд 1917 р. за їх антиукраїнську національну політику. Таким чином, більшовики остаточно визнали Південь і Схід частиною етнічної України.

Однак, коли мова йшла про *соціалістичну націю*, малося на увазі *населення Українська РСР* і, виключно, — в межах Радянського Союзу. Іншої України — поза межами СРСР — вони не сприймали.

На початку 1930-ті рр., в умовах Голодомору і масових репресій, комуністична партія відмовилася від «українізації» і перейшла до звичного з імперських часів русифікаторського курсу. Справа у тому, що в ході «українізації» *сильнішими виявилися національні почуття народу, ніж комуністичні ідеї*. Як наслідок, російський більшовизм в Україні став витіснятися *українським націонал-комунізмом*. Для Москви це було абсолютно неприпустимо. Поступово стала звужуватися сфера застосування української мови; в ієрархії національностей СРСР українцям було відведено місце «молодшого брата» по відношенню до росіян.

Повернення до русифікації, Голодомор 1932–1933 рр., депортації селянства («куркулів»), сталінські репресії 30-х рр. супроводжувалися зрушенням в національній структурі населення. Переписи 1926–1939 рр. показали зменшення частки українців в УРСР, особливо у східних і південних областях і, відповідно, збільшення російського населення.

В роки Другої світової війни населення України катастрофічно зменшилося. Окрім воєнних втрат, з території України радянським режимом були депортовані в східні регіони СРСР окремі національні меншини, які були визнані нелояльними до радянської влади. З іншого боку, в умовах післявоєнної відбудови на територію України було завезено сотні тисяч робітників і спеціалістів з Росії та інших республік СРСР.

2. Чому і як Крим передали Україні

У 1954 р. відбулося резонансна подія, яка продемонструвала цілковиту впевненість центрального керівництва СРСР в міцності контролю над Україною — до її складу була передана Кримська область Російської Федерації. Для багатьох це було повною несподіванкою і викликало багато інсинуацій. Адже в Криму переважало російське населення, а відсоток українців ледве перевищував п'яту частину жителів. Говорили і продовжують говорити про непродумане, імпульсивне рішення тодішнього керівника СРСР М. Хрущова, забуваючи про післявоєнні «кримреалії».

Ці реалії були надзвичайно суворими. Факти свідчать, що в роки Другої світової війни Крим був повністю зруйнований. Економіка була знищена. Багато жителів півострова стали жертвами нацистських репресій або були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Частина населення була депортована у східні регіони СРСР радянським керівництвом. Ще в серпні 1941 р. з Криму були виселені етнічні німці, а у травні-червні 1944 р. відбулася масштабна депортація кримських татар, греків, болгар і вірмен та ін. (всього вивезено понад 240 тис. чол.)¹.

Існує багато версій мотивів сталінських депортацій. Наведемо лише деякі: щодо німців — попередити їх співробітництво з нацистськими окупантами; щодо татар — своєрідна помста за конфліктні взаємовідносини в минулому; щодо національних груп

---

¹ Див.: Кульчицький С.В. Кримське питання в контексті політичної історії ХХ сторіччя // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. — К., 2012. — С. 526.

в цілому — усунути недостатньо лояльні спільноти і створити на прикордонні надійну верству населення (переважно, російського).

На наш погляд, при прийнятті рішення про депортацію розглядався кожен з цих мотивів. Але було й «надзавдання». Багато-національний і багатомовний Крим ніяк не вписувався в сталінську схему уніфікованого радянського суспільства. Слід було «виправити» цю аномалію. Кримський дослідник В. Возгрин писав: «Повністю усунувши корінне населення у цьому роздробленому, абсолютно новому суспільстві значно простіше було створювати нову модель радянського суспільства, про яку мріялось Сталіну».

Здавалося, що після війни й депортацій 1944 р. створилися всі умови для подібного роду соціальних експериментів. Національних меншин, за виключенням хіба що українців, білорусів і євреїв, в Криму не стало. По відношенню до довоєнного рівня населення півострова зменшилося вдвічі. Деякі міста і сільські райони майже повністю знелюдніли. Фактично, заселення Криму можна було починати з «чистого листа».

Вже до кінця 1944 р. в Крим було переселено 65 тис. чол., вихідців з Воронізької, Курської, Орловської, Тамбовської областей¹. 30 червня 1945 р. Кримська АРСР була перетворена в Кримську область у складі РСФРР. ЦК більшовицької партії поставив перед Кримським обкомом завдання «зробити Крим новим Кримом зі своїм російським укладом»².

Під цю ідею «підводилося» історичне обґрунтування. Його творцями стали російські столичні і кримські історики. Наприкінці 1940-х рр. вони висунули ідею, згідно якої автохтонним населенням Криму визнавалися слов'яни, а Кримський півострів, як і сусідня Тамань, були названі «исконно русскими территориями». Згадали і широко популяризували ті місця у «Повісті врем'яних років» і арабських та західних джерелах, де Чорне море називалося «Русь-

---

¹ Максименко М.М. Переселення у Крим сільського населення з інших районів СРСР (1946–1958) // Український історичний журнал. — 1990. — № 11. — С. 54.

² Из стенограммы заседания Крымского обкома ВКП(б) 28-29 сентября 1944 г. // Бекирова Гульнара. Крымские татары. 1941–1991. Опыт политической истории. — Т. 1. — Симферополь, 2008. — С. 120.

ким», не вдаючись у зміст цього слова, наводили його у російському перекладі як «Русское», тобто, «Російське море». Для тих читачів, які все ж вникали в філологічні тонкощі і розуміли, що слово «Руське» є похідне від слова «Русь» (*Київська Русь*), а не від «Росія» (*Російська держава*), якої в літописні часи ще не було на карті, пропонувався міф про древнє «право» Москви, тобто Росії, «на землі Київської Русі». В рамках цієї фантастичної історії масове переселення росіян (*саме росіян, а не українців*) у Крим розглядалося як торжество «історичної справедливості».

Але, виявилось, що сфабрикувати легенду про це одну «исконно русскую землю» значно простіше, ніж утвердити в Криму «новий російський уклад». Заселення і економічне освоєння півострова за рахунок переселенців з Росії відбувалося повільно, особливо степових і гірських районів, хоча новоселам обіцяли «молочні ріки і кисільні береги». Але, ледве облаштувавшись в порожніх поселеннях кримських татар та інших виселених кримчан, вони швидко розчарувалися: виявилось, робота на землі в незвичних ґрунтово-кліматичних умовах півострова вимагала багато сил і особливих знань і навичок, яких у новоселів не було. Поля й огороди заростали бур'янами. Сади й виноградники вирубувалися, бо за них необхідно було платити податки, встановлені Сталіном.

Український журналіст Володимир Коваленко дуже точно визначив справжні причини передачі Криму Україні: «Справа в тому, що «райський» Крим, — жаркий і посушливий, — дуже нелегке місце для постійного (не «відпускнуго») життя. Татари за багато століть пристосувалися жити і господарювати в таких умовах, створивши систему колодязів, джерел і зрошувальних каналів, які з великим мистецтвом підтримувалися спеціально виділеними людьми, і культивуючи придатні для напівпустельного клімату види господарства (тютюництво, розведення кіз і т.п.). Нічого цього не вміли жителі нечорноземних областей РФ, в спішному порядку перекинутих в Крим по «вербуванню»¹. Переселенці навіть зверталися до начальства: «Хоча б виписали по одному татарину, щоб він нам

---

¹ Коваленко В. Крымский вопрос и московская пропаганда // Родина. — Москва, 1995. — № 3–4. — С. 161.

розповів, де що саджати, і звідки брати воду». До початку 1950 р. 56,6 % переселенців, завезених туди після 1944 р., втекло з Криму. Як правило, це відбувалося вночі, таємно, кидаючи майно. Протягом наступних трьох років — 1950–1953 — в Крим було завезено 11, 9 тис. родин, а залишили його 3,1 тис.

Журналіст Олексій Аджубей (зять М.С. Хрущова) наводить у своїх спогадах епізод, коли переселенці буквально накидалися на членів партійно-урядової делегації на чолі з Хрущовим, що здійснювала восени 1953 інспекційну поїздку по Криму: «Понад усе Микиту Сергійовича вразили й схвилювали натовпи переселенців ... Мовчазна, сіра маса людей перекривала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекала, поки машини зупиняться. Люди довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову почати першим. Потім із натовпу лунало одне питання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу. Переселенці приїхали переважно з Росії, з Волги, з північних областей. Це я пишу «приїхали», а вони кричали «нас пригнали» — звичний стогін людей, які втратили надію на кращу долю. З натовпу звучали і зовсім істеричні вигуки: «Картоха тут не росте!», «Капуста в'яне!», «Блохи заїли!»»¹

Після відвідин Криму Хрущов полетів до Києва, чого не планувалося раніше. Перед українськими керівниками було поставлене завдання посилити переселенський рух з України до Криму. «Там мешканці Півдня потрібні, хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю», — говорив він.

У такій ситуації включення Кримського півострова до складу Української РСР було значною мірою вимушеним, спрямованим на відновлення господарського і соціально-культурного життя півострова.

Приєднання Криму до України сприяло успішному розвитку економіки і соціально-культурної сфери півострова. Крим став отримувати по Північно-Кримському каналу дніпровську воду, з материкової України поставлялася електроенергія, вугілля, паливно-мастильні матеріали, за рахунок УРСР покривався хронічний дефіцит продовольства на півострові, система комунікацій України

---

¹ Аджубей А. Как Хрущев Крым Ураине отдал. Воспоминания на заданную тему // Новое время. — 1992. — № 6. — С. 21.

з'єднала Крим з рештою світу, український республіканський бюджет був джерелом дотацій для півострова. Кримська область у складі Української РСР швидко відбудовувалася і облаштовувалася.

Ніяких проявів невдоволення новим статусом Криму після 1954 р. не спостерігалось. Адже принципових змін не відбулося. Як і раніше, основні рішення по Криму приймалися в Москві. Севастополь зміцнювався як база Чорноморського флоту. Крим залишався «всесоюзною здравницею»; тут продовжували селитися високопоставлені військові і цивільні пенсіонери з усіх куточків СРСР. Радянський режим у Криму був особливо міцним.

З точки зору тодішнього законодавства, процедура передачі Криму Україні була повністю витримана. Спочатку це питання розглядалося на Президії Верховної Ради РРФСР у присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. Було прийняте позитивне рішення, яке аргументувалося спільністю економіки, тісним господарським і культурними зв'язками Криму й України, територіальною близькістю. Цю Постанову направили до Верховної Ради СРСР. Питання про передачу Криму Україні розглядалося і на Президії Верховної Ради УРСР. 19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР за участю представників керівних органів України і Росії, Кримської області і міста Севастополя. Було прийняте рішення і підписаний відповідний указ. Процес передачі був завершений на сесії Верховної Ради СРСР, яка затвердила указ від 19 лютого і внесла відповідні зміни до Конституції СРСР.

З приєднанням Криму до України поживавився переселенський рух. Населення Криму в 1959 р. перевищило довоєнний рівень, а у наступні 30 років збільшилася вдвічі. Приріст забезпечувався головним чином за рахунок переселенців. Протягом 1959–1989 рр. відсоток українців на півострові збільшилася з 22,3 до 25,6. В той же час питома вага росіян зменшилася з 71,4 до 67,0 %.

Після смерті Сталіна і початку хрущовської «відлиги» до владних структур СРСР і УРСР почали звертатися виселені 1944 р. кримські татари, греки, болгари, вірмени та інші з проханням

дозволити повернутися на батьківщину. З цього приводу збереглося багато документів¹. З точки зору перспектив економічного і соціально-культурного розвитку повернення цих людей, ідеально пристосованих для життя на півострові, слід було дозволити. Але Москва і Київ відмовляли їм у цьому. Влада продовжувала негласно реалізувала в життя старе імперське гасло «Крим без кримських татар». Нове населення Криму, у свідомості якого багато років зберігалися стереотипи минулого, страх перед поверненням на півострів мусульман, підтримували політику влади. Що ж стосується комуністичного керівництва УРСР, то своєю політикою воно, фактично, взяло на себе частину відповідальності за незаконне перебування репресованих народів поза своєю історичною батьківщиною — Кримом.

Одночасно вирішувався і «сталінське надзавдання». Крим зазнав інтенсивної русифікації. Українські переселенці розселилися переважно розсіяно і не могли сформувати компактного мовно-культурного середовища. На момент перепису 1959 р. майже половина українців Криму вважали своєю рідною мовою російську. А серед євреїв, чехів, греків, поляків болгар відсоток осіб, що вважали воєю рідною мовою російську, взагалі коливався від 75 до 90. Усі в Криму заговорили російською мовою.

Таким чином, внаслідок суто насильницьких і напівнасильницьких масових переміщень населення 1940–50-х рр. на півострові був сформований конгломерат людей, що не мали глибинних коренів в культурі та історії півострова. Пристосування до нових умов відбувалося повільно. Формування власної субкультури штучно гальмувалося радянською національною політикою, яка була спрямована на всеохоплюючу і планомірну денационалізацію народів, їх русифікацією. В СРСР в післявоєнні роки реалізувалася програма нівелювання національних особливостей регіонів, які вирізнялися самобутньою культурою, мовою та звичаями. В Криму реалізація цієї програми відбувалася особливо інтенсивно.

---

¹ *Бекирова Г.* Крымские татары. 1941–1991. Опыт политической истории. — Т. 1. — Симферополь, 2008. — С. 444–475.

3. Як жителів України перетворювали в «хомо сов'єтікус-ів»

На початку 60-і рр. ХХ ст. з'явилася додаткова ідеологічна «підпора» русифікаторської політики Москви в Україні, яка виявилася особливо дієвою в південних і східних областях: у жовтні 1961 р. вустами М. Хрущова правляча комуністична партія проголосила, що в перспективі окремі «соціалістичні нації» в СРСР в обов'язковому порядку «зіллються» в нову історичну спільність людей — «радянський народ». Цілком природно, як переконували суспільство партійні ідеологи, цей процес буде здійснюватися на базі російської мови, як «мови міжнаціонального спілкування», і російської культури — як однієї з «найпередовіших у світі». Цією теоретичною «новацією» партія прагнула замаскувати курс на широкомасштабну денационалізацію народів СРСР, нівелювання національних особливостей регіонів, які відзначалися самобутністю культури, мови, звичаїв. Те, що відбувалося в 40–50-ті рр. в Криму, тепер поширювалося на весь Радянський Союз.

В 1971 р. теза про «радянський народ», як про історичну реальність, увійшла в звітну доповідь Л. Брежнєва на 24 з'їзді КПРС і була включена в Конституцію СРСР 1977 р. Першою на ці «новації» зреагувала номенклатура: російська мова стала домінувати в кабінетах можновладців. Інший наслідок — українські школи у масовому порядку переводилися на російську мову викладання. Вчителям російської мови і літератури 1983 р. була введена 16-відсоткова надбавка до зарплати. Це пряме повернення до ганебної політики російського самодержавства, коли вчителі одержували доплату за «обрусеніє края». Напередодні проголошення незалежності в Криму, у містах Донбасу та інших областей Півдня і Сходу залишилися одиниці шкіл з українською мовою навчання. Робилося це суто вольовими методами, без врахування запитів населення. Батьків заохочували писати директорам шкіл заяви з проханням про звільнення їхніх дітей від вивчення «непотрібних» української мови і літератури, і багато з них на це йшли, посилаючись, зокрема, на... стан здоров'я.

Батьків можна було зрозуміти. За тодішніх умов знання української мови не давало ніяких додаткових шансів у житті. З урахуванням перевантаженості шкільної програми і майбутніх вступних

іспитів до інституту чи університету, на які орієнтувалися більшість випускників міських шкіл, було «доцільніше» використати години, що вивільнялися після відмови від вивчення української мови і літератури, для вивчення «потрібних предметів». Адже викладалися вони російською мовою, якою, до речі, як правило, проводилися і вступні екзамени. В результаті, виросло покоління, яке не лише не знало рідної мови, але й хизувалося цим.

Характерно, що виправдання русифікації на Півдні і Сході України доводилося чути не лише від росіян, білорусів чи євреїв, які жили в Україні, але й від етнічних українців — представників різних соціальних груп, у числі робітників, інженерно-технічних працівників, журналістів і вузівських викладачів. Серед українських прихильників русифікації зустрічалися як рафіновані інтелігенти, так і напівосвічені чорнороби, що у спілкуванні послуговувалися виключно російсько-українським суржигом, густо пересипаним матом. Вражала безапеляційність і навіть агресивність, з якою відстоювалася їхня точка зору. Відчувалося, що це неспроста, що за цим стоїть невідомий психологічний комплекс, на який ми не звертали увагу. Напевне, краще його може пояснити людина з іншої культури. Пошлемося на американську дослідницю Кетрін Веннер, яка вивчала русифікацію України і зробила висновок, що масовий перехід українців до російської мови й культури, — аж ніяк не результат їхнього добровільного вибору. Це, робить висновок дослідниця, «наслідок брутального насильства, своєрідного гвалту, здійснюваного колонізаторами протягом багатьох десятиліть. Жертви насильства боронять свідомість щонайтипівішим способом — за допомогою «культурної амнезії», «розгубленості і апатії» — переконуючи всіх і самих себе, що їх не було згвалтовано, навпаки, вони цілком добровільно, «з любові», вийшли заміж за власних гвалтівників»¹.

Про приниження справді не хочеться згадувати. Його хочеться швидше забути і найкращим способом є самонавіювання, що це був нормальний життєвий епізод. Цілком в дусі теорії «двоemisля»

---

¹ Цит. за: *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000. — С. 177.

видатного англійця Дж. Оруелла, який одним з перших глибоко вивчав соціальну психологію тоталітарного суспільства. В такому суспільстві люди доведені до того стану, що на «чорне» говорять — «біле», що «незнання — це сила». Там можуть «говорити відверту брехню і одночасно в неї вірити». Той з українців, який досяг подібного «двоemisлія» перетворювався на переконаного і завзятого русифікатора. Подібних «землячків» на Півдні і Сході України в останні десятиліття радянської влади можна було зустріти на кожному кроці. Саме представників цього покоління, зрусифікованого в 1960-80-ті рр., багато серед нинішніх керівників вищої і середньої ланки, в бізнесі, ЗМІ, силових структурах України.

На прикладі Криму видно, яку роль в планомірній денационалізації народів і нівелюванні національних особливостей регіонів відіграла переселенська політика. На материковій Україні були свої особливості цієї політики, але основні напрямки і суть — такі ж, як і в Криму. З одного боку, на Україну спрямовувався переселенський потік з інших республік, головним чином, з Росії, а з іншого — з України йшли міграційні хвилі на Схід.

Потік переселенців в Україну був особливо інтенсивним в голодні роки, в умовах масового вимирання місцевого населення: в 1921–1923, в 1932–1933 і 1946–1947 рр. Відбувалося заміщення місцевої людності, в основному, етнічних українців, переселеннями з інших регіонів СРСР, перш за все з Росії. Особливо великим був цей потік на Південь і Схід України. Якщо говорити про голодні 1921–1923 і 1932–1933 рр., то мова йтиме про сотні тисяч людей. В 1950–80-ті рр. потік переселенців в Україну не ослаб, хоча причини його вже були, головним чином, економічні. Одночасно Україну покидали мільйони українців. В 1959–1965 рр. УРСР покинуло 2,5 млн. чол., у тому числі 0,5 млн. — у порядку планового набору. Одночасно в Україну переселилося вдвічі більше росіян¹. Вздовж українсько-російського кордону сформувалася своєрідна дуга, де частка новоприбулих росіян (тобто, тих, що які переселилися в Україну за свого життя, в останні десятиліття радянської влади), перевищувала середньо-український показник — 7,49%.

¹ Крим в етнополітичному вимірі / за ред. М. Панчука. — К., 2005. — С. 336.

В Запорізькій області вони становили 10,39% загальної кількості населення, в Харківській області — 10,64%, Донецькій — 11,90%, Луганській — 12,70%, в Криму — 18,77%, в Севастополі — 26,87%¹.

Переміщення населення з одного регіону СРСР до іншого було частиною стратегічного плану кремлівського керівництва по формуванню в СРСР нової історичної спільності — «радянського народу».

До останнього дня існування СРСР у всіх областях Півдня України, у тому числі в Криму, щорічно в селах будувалося по декілька сотень житлових будиночків для переселенців. Існував план облаштування новоселів, який строго контролювався. Запрошення переселенців пояснювалося необхідністю ліквідувати гострий дефіцит переселенців, який відчувався в сільських районах регіону. Справді, дефіцит кадрів у надзвичайно неефективному колгоспному виробництві існував, але причина запрошення переселенців полягала не тільки в цьому. Адже паралельно з прийомом переселенців в південних областях посилено вербували для переселення в Сибір і Далекий Схід. Відірвані від своїх історичних і національних коренів переселенці були, за переконанням ідеологів КПРС, найкращими «матеріалом» для грандіозного соціального експерименту — формування «хомо сов'єтікус» — людини радянської.

Неухильне зменшення представників титульної нації в населенні України ілюструє наведена нижче таблиця 4. За 30 років (1959–1989) відсоток українців в УРСР зменшився на 4,1. Це досить швидке зменшення, адже за кожним відсотком по Україні — до 500 тис. чол.

Таблиця 4. Відсоток українців серед населення України у 1959–1989 роках

1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
76,8%	74,9%	73,6%	72,7%

В Луганській і Донецькій областях і на Півдні цей процес відбувався особливо швидко. Так в Донбасі за 30 років питома вага

¹ Див.: Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу державотворення. — К., 2014. — С. 84.

українців зменшилася на 5,24% і наблизилася до критичної межі — половини загальної чисельності населення краю. Що ж стосується росіян, то їх частка зросла за ці роки на 6,0% (див. табл. 5).

Таблиця 5. Етнічний склад населення Донбасу (в %)

	1959 р.	1989 р.
Українці	56,36	51,12
Етнічні меншини, всього	43,64	48,88
Росіяни	38,00	44,01
Етнічні меншини, крім росіян	5,64	4,87

Подібні масштаби зменшення спостерігалися і в південних областях УРСР. Для прикладу візьмемо Запорізьку область, де з 30 років питома вага українців зменшилася на 5,2%, а росіян — збільшилася на 6,0% (див табл. 6).

Таблиця 6. Національний склад населення Запорізької області (у %)

Національність	1959		1989	
	тис. осіб	у %	тис. осіб	у %
українці	999425	68,27	1308038	63,07
росіяни	379149	25,9	664085	32,02
болгари	36598	2,5	34633	1,67
білоруси	9692	0,66	18359	0,89
євреї	20811	1,42	14361	0,69

Таким чином, запущений ще царським режимом, маховик русифікації продовжував робити свою звичну справу і в роки комуністичної влади. Багатьом здавалося, що завершення проекту тотальної русифікації населення, принаймні, у східних і південних областях України, не за горами.

РОЗДІЛ IV

ВІД ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

---

1. Незавершена революція 1991 р. і загрози незалежності

Всі імперії раніше чи пізніше зникають. У серпні 1991 р настанала черга і Радянського Союзу, який розпався. Україна стала незалежною і заявила про свій європейський вибір. Український народ став та шлях, яким вже йшли народи постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, що наприкінці 80-х рр. ХХ ст. здійснили антитоталітарні демократичні революції і провели глибокі внутрішні перетворення. В результаті, у цих країнах змінився соціально-економічний і політичний лад, утвердилася ринкова економіка і багатопартійна система, була проведена люстрація керівних кадрів, до влади прийшла нова політична еліта, яка стала керуватися національними інтересами. Комуністичні «плакальники» за тоталітарним минулим опинилися на маргінесі суспільного життя. Разом з ними зникли символи тоталітарного минулого, пам'ятники місцевим і зарубіжним комуністичним вождям, населені пункти, вулиці, підприємства та інші об'єкти з їх іменами.

В Україні також відбулися глибокі соціально-політичні і економічні зміни: була проголошена політична незалежність, яку визнав світ, сформувалися державні структури і багатопартійна політична система, почалася ринкова трансформація економіки, реформувалася освіта, соціально-культурна сфера, ще 1989 р. було прийнято Закон про мови, за яким українська мова одержувала статус державної. Україна вийшла на міжнародну арену і зробила реальні кроки на шляху європейської інтеграції. Всі ці зміни інколи називають *революцією*. Хоча автори цієї книги і не схильні перебільшувати їх глибину, але один з наслідків цих змін був справді ***революційний***: після проголошення незалежності *був зупинений процес русифікації українців*, який продовжувався поспіль понад три століття. Це фундаментальне досягнення спричинило наслідки, які ще належним чином не осмислені. Населення щиро повірило, що

Україна справді стала незалежною державою і віднині немає необхідності підлаштовуватися під русифікаторський курс влади.

Таблиця 7, складена на основі матеріалів демографічних переписів 1989 і 2001 рр., яскраво це ілюструє. За 12 років (1989–2001) відбулося значне збільшення — на 5,1%, частки українців у населенні України при відповідному зменшенні росіян. В абсолютному обчисленні українців збільшилося майже на 2,5 млн. чол. Характерно, що на Півдні і Сході України це збільшення значно перевищувало середньоукраїнський показник (5,1%): в Одеській області — 8,2%, Харківській — 7,9%, Дніпропетровській — 7,7%, Луганській — 7,1%, Херсонській — 6,3%, Донецькій — 6,2%.

Перш за все, це є наслідком повернення частини росіян — жителів України — на історичну батьківщину. Дослідники на підставі конкретних даних засвідчили факт, що певна частина росіян не сприйняла нових політичних і соціально-економічних реалій в новоутворених країнах і емігрувала до Російської Федерації. Як зазначалося вище, особливо багато росіян переїхали в південно-східну Україну в останні десятиліття радянської влади і не встигли тут «укоренитися». Саме серед них найбільше виїхало на свою батьківщину.

І все ж, головний приріст українського населення в 1989–2001 рр. було забезпечено поверненням до рідної національності тих українців, які під тиском імперської політики русифікації у свій час стали називати себе росіянами. Відродження Української держави, повернення українському народу її історії стало потужним фактором національної консолідації етнічних українців. В 1991 р. корінне населення втратило мотивацію, що раніше штовхала його до національної переідентифікації на росіян. Відтак, під час перепису 2001 р. частина «росіян» з українськими коренями назвала себе українцями.

Разом з тим, демографічний перепис 2001 р. зафіксував суперечливу картину: з одного боку, українці поверталися до своїх національних коренів, а з іншого — питома вага тих з них, які вважають своєю рідною мовою російську у загальному масиві українського населення навіть збільшився — з 12,24% в 1989 р. до 14,77% в 2001 р. Але це збільшення російськомовних серед українців має особливу природу: воно забезпечувалося головним чином новопо-

верненими українцями, які в роки незалежності перестали називати себе росіянами. При цьому вони залишаються, принаймні, на час перепису 2001 р., російськомовними, хоча чітко заявляли про себе як про українців.

Є всі підстави для висновку, що й після 2001 р. цей процес продовжився. Але для повної впевненості необхідно було б спертися на точні дані, які міг би дати наступний перепис населення. Були плани провести його 2011, потім дату стали відсували на наступні роки. Без сумніву, результати нового перепису, враховуючи події останніх років, покажуть, що тенденція до посилення європейського вектора в суспільному житті України збереглася, а процес русифікації загальмувався і посилилася національна консолідація українців. Може тому влада Януковича під різними приводами й відмовлялася проводити перепис?

Але чи означає все це, що значно зникла, чи, принаймні, значно зменшилася загроза незалежності України?

Однозначної відповіді на це питання наше суспільство не має. Перш за все тому, що не було ясності, яку модель розитку обере Україна, у якому геополітичному напрямку вона буде рухатися. А вже на початку незалежності свій історичний шанс — стати незалежною демократичною європейською державою, вона використала лише частково. Революція 1991 р. в Україні була *незавершеною*. Щоб у цьому переконатися, не треба бути глибоким спеціалістом. Слід лише згадати, що ключове питання революції — питання про владу, в Україні так і не було вирішене. Демократичні, національно-патріотичні сили виявилися неспроможними очолити незалежну Україну і повести її в Європу. При владі залишилася колишня комуністична номенклатура, переобтяжена вантажем російсько-радянського минулого. Ще недавно вона запекло боролася проти незалежності України і переслідувала її прихильників, а після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності швидко перефарбувалася в жовто-блакитні кольори і засвоїла псевдопатріотичну риторіку. Але це мало змінило її світогляд.

Так, життя пропонувала новому керівництву незалежної держави просту і зрозумілу альтернативу комуністичному минулому: покласти в основу своєї діяльності *національні інтереси України*

і неухильно керуватися ними. Це означало відмову від ефемерних ідей «дружби народів», «інтернаціоналізму» і «слов'янського братерства», за якими чітко простежувалися великодержавні інстинкти правлячої верхівки Російської Федерації. Саме на такий шлях стали керівники постсоціалістичних країн Європи, які швидко провели декомунізацію суспільства, люстрацію кадрів, відмовилися від фальшивого гасла «З Радянським Союзом на вічні часи!» і стали керуватися власними національними інтересами. Цей шлях привів їх до Європейського Союзу та НАТО, забезпечивши національну безпеку, ефективну економіку і високий рівень життя. Політична еліта прибалтійських радянських республік також пішла цим шляхом. Після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. про підтвердження незалежності на хвилі національного піднесення керівництво молодій Українській державі мало всі можливості стати на цей природний шлях розвитку. Але від цієї перспективи воно відмовилося, хоча її підтримувала переважна більшість громадян України, незалежно від етнічного походження.

Україна — не Прибалтика, і було б наївно очікувати, що її компартійна номенклатура, яка опинилася на владній вехівці, після проголошення незалежності перетвориться на носія національної ідеї. Цього не сталося. Її погляди — еkleктичний набір суперечливих за змістом суджень та ідеологічних штампів, домінуюче місце серед яких займають стереотипи та міфи комуністичного минулого. Багато представників цієї номенклатури сприймали і продовжують сприймати Україну як великий уламок СРСР, який волею обставин, у тому числі і в результаті втручання «підступного Заходу», став раптом незалежною країною, а не як державу з власною історичною та національно-культурною традицією і європейською перспективою. *Звідси* — один крок до відмови за певних обставин від державної незалежності і згоди до відновлення у тій чи іншій формі Російської імперії з включенням до її складу України. Принаймні, частина місцевого керівництва південно-східних областей України була готова зробити цей крок. Починаючи з 1991 і до 2014 рр. у владних кабінетах цього регіону нерідко можна було почути таке: *«В августі 1991 г. была допущена ошибка. Ее следует исправить»*. Хтось не наважувався цього говорити вголос, але думав саме так.

І у цьому відношенні місцеве керівництво перебувало у гострому конфлікті з демократичними силами, які залишалися палкими прихильниками незалежності.

Цей конфлікт — прямий наслідок *незавершеної* української революції 1991 р. і пов'язаного з цією обставиною *невизначеності напрямку* дальшого розвитку України. Було оголошено про багатовекторність зовнішньополітичних орієнтирів, але в реальності посткомуністична номенклатура України *орієнтувалася на Москву*, де формувався ментально близький їй авторитарний режим, а демократичні сили — *на Європу* з її верховенством закону, демократичними принципами і перспективою поліпшення життєвих стандартів.

Загострення цього конфлікту було викликане багатьма обставинами, в першу чергу особливостями становлення в Україні ринкового господарства, зокрема, *номенклатурною приватизацією*, наслідком якої було фантастичне збагачення меншості, зубожіння мас і дрейф влади до авторитарних методів керівництва.

В умовах радянської влади компартійно-державні верхи були особливим класом, відгородженим від народу частоколом різноманітних привілеїв. Але тоді кожен чітко знав межу своїх владних повноважень і привілеїв, які їм відповідали. Виходити за цю межу було небезпечно. Час від часу поширювалися чутки про суворі санкції по відношенню до тих, хто це робив (це характеризувалося таким суто номенклатурним терміном: *«втрачав партійну скромність»*). Це створювало ілюзію «соціальної справедливості».

Все змінилося з проголошенням незалежності. Прийшовши до влади, перефарбована в жовто-блакитні кольори партійно-радянська номенклатура отримала небачені раніше повноваження, у тому числі економічні. Під її безроздільним контролем опинилося народне господарство, яким раніше розпоряджалися союзні міністерства чи місцеві державні структури. Над нею ж ніякого контролю не було. Тому, коли було оголошено про роздержавлення і приватизацію, номенклатура опинилася першою у черзі на роль «ефективних господарів». Мільйонам трудящих, у вірності яким раніше клялася комуністична верхівка, не було надано можливості проявити себе в умовах ринкової економіки. Народ, який багато десятиліть напруженою працею створював усі багатства України, до їх

приватизації не був допущений. Сама приватизація набула характеру кримінальних розбірок. Ошелешені громадяни стали свідками того, як колишні кримінальні злочинці, рекетири і дрібні шахраї, які ще недавно тремтіли за своє майбутнє, перетворилися на впливових, впевнених в собі підприємців. З іншого боку, колишні партійні, радянські і комсомольські працівники для свого особистого збагачення стали широко використовувати суто кримінальні прийоми. *Кримінал легалізувався, влада криміналізувалася*. З часом, утворився симбіоз бізнесу, криміналу і влади — колишньої компартійної номенклатури. Інколи важко було визначити, де закінчується криміналітет, а де починається бізнес і влада. Врешті-решт, на верхівці правлячої піраміди *опинилося 50 сімей, яким належить 85% усіх багатств України*. Сукупна назва цьому явищу — *олігархат*. Сучасний київський дослідник М. Рябчук констатував факт: *«...За декілька років вайлувата, динозавроподібна комуністична номенклатура, схрестившись з енергійним і динамічним кримінальним світом, випродукувавши щось цілком нове й небувале, вельми умовно й приблизно охрещене олігархією»¹*.

Особливо яскраво процес зрощування посткомуністичної номенклатури і криміналітету відбувався в Донбасі та інших областях південно-східної України. Тут сформувалися класичні типи олігархічних кланів. Вони не обмежуються контролем за економічним життям. Їм цього було мало. Їх мета — контроль над усіма сферами суспільного життя, в першу чергу, владними структурами. Для досягнення цієї мети використовуються різні методи — від тривіального підкупу до замовних вбивств. Під контроль олігархів попадають міністри, цілі групи народних депутатів і депутатів місцевих рад, міліція, судді і прокурори, офіцери служби безпеки, місцева адміністрація, телеканали і газети з продажними журналістами і, врешті-решт, деморалізовані виборці. Олігархи визначають, хто переможе на виборах до Верховної Ради. До недавнього часу в органах місцевого самоврядування південно-східних областей України підпорядковані олігархам структури навіть визначали чисель-

---

¹ Рябчук М. Наше місцеве Ватерлоо // Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. — К., 2004. — С. 211.

нісь і персональний склад опозиції. Така експансія за межі економічної діяльності для олігархів — звичайне явище. Вони тому й називаються олігархами (представниками — *влади небагатьох*), що не обмежуються економікою. Інакше це були б просто багатії, які створюють робочі місця і платять податки. Як правило, саме у такому становищі перебувають крупні підприємці в демократичних правових державах.

Олігархи України, особливо її південного — східного регіону, мали і мають віддалене уявлення про національні інтереси України, її історію, культуру, традиції. Їх політичні орієнтири диктуються економічними інтересами, які, у свою чергу пов'язані зі специфікою структури промисловості південно-східних областей України, що була традиційно зорієнтована на Росію, зокрема її військово-промисловий комплекс. До того ж, значну частину іноземних інвестицій в цей регіон складає російський капітал. У цьому контексті проект «Новоросія» під гаслом захисту росіян можна розглядати як прагнення за будь-яку ціну матеріалізувати бізнес-інтереси російських бізнесових груп оборонних галузей, прив'язаних до українськи підприємств-постачальників. Таким чином, олігархи південно-східної України приросли родовою пуповиною до Росії. Звідси їх прагнення «прив'язати» через підконтрольні органи влади і своїх виборців до Росії всю Україну. Не випадково південно-східні області України завжди були електоральною базою проросійських партій, зокрема Партії регіонів в комуністів.

На першому місці у олігархів власний інтерес, тому вони зацікавлені у тому, щоб ринкові відносини в Україні затримуються на стадії «дикого» накопичення і кримінального регулювання. Тим самим вони блокують роботу середнього і дрібного бізнесу. Олігархи — це тотальна корупція, яка пронизала усі клітини суспільного життя, у тому числі державний організм. Олігархи — це монополії, які паразитують на державних ресурсах. Це небачене раніше соціальне розшарування, деградація соціально-культурної сфери взагалі. Олігархи цілком усвідомлено не бажають визнавати європейські норми і стандарти життя, верховенство права, цивілізовані взаємини праці і капіталу. Але при цьому прагнуть користуватися всіма благами європейської цивілізації — там тримають свої капітали,

купують вілли і яхти, там лікуються і відпочивають, там їхні дружини народжують дітей, там у престижних навчальних закладах вони дають їм освіту. Таким чином, за кордоном вони європейці і американці. А приїжджаючи додому, продовжують по-азійськи експлуатувати свої земляків. Панування олігархів — це реальна загроза національної безпеки України.

Олігархічна модель економіки і відпорядкованих їй державних структур законсервувала радянську меморіально-культурну спадщину, блокувала процес національно-культурного відродження, впровадження української мови в освіту та інші сфери життя. Створювалася парадоксальна ситуація: в південно-східних областях, які найбільше капіталізувалися і перебували під безроздільним контролем олігархів, були збережені всі радянські пам'ятники, назви вулиць, промислових об'єктів, що консервували в історичній пам'яті Радянський союз і комуністичну епоху. Більше того, з'явилися меморіальні дошки, які увічнюють пам'ять місцевих керівників радянської доби, чи міфічних жертв бандерівського терору з Донбасу. У той же час не було здійснено жодного помітного меморіального заходу, який би щоденно нагадував жителям регіону про боротьбу українського народу за незалежність, про участь в ній земляків-донецан, харків'ян, чи одеситів. Згадаймо, який галас здійнявся в Донецьку, коли там виступили з ініціативою присвоїти місцевому національному університету імені Василя Стуса.

В умовах домінування старої номенклатури висловлювалися надії на нову формацію управлінців, яка приходила в бізнес, в міністерства, апарат держадміністрацій і правоохоронних органів. Очікувалося, що вони принесуть в роботу професіоналізм, молодецький запал, чесність, принциповість і відданість справі. Але не так сталося, як гадалося. Потрапивши до специфічного посткомуністичного номенклатурного середовища, пронизаного корупцією і ностальгією за радянським минулим, молоді бізнесмени і службовці нового призову копіювали, часто в гірших варіантах, поведінку своїх старших колег з багаторічним стажем комсомольської і компартійної роботи, чи участі в кримінальному бізнесі. До того ж, середні і вищі щабелі державної служби і в бізнес не потрапляли випадкові: кумівство, політичні погляди, родинні зв'язки були ви-

значальними. Прикладів цього жителі кожної області Півдня і Сходу України можуть навести достатньо.

Своєю деструктивною діяльністю олігархи підривають основи української державності, компрометують саму ідею незалежності України.

Але історія не стоїть на місці. В Україні поступово наростав опір олігархічному режиму. Точним індикатором суспільних настроїв стали дві українські революції, які відбулися протягом десяти років — «Помаранчева революція» 2004 р. і «Революція гідності» 2014 р. Ці революції, окрім усього, мали й антиолігархічну спрямованість, були спрямовані на створення демократичного суспільства, його *деолігархізацію* і формування сприятливих умов для розвитку дрібного і середнього бізнесу. Вони засвідчили продовження незавершеної в 1991 р. української революції, продемонстрували непереможне прагнення народу України до справжньої незалежності, демократичного розвитку та інтеграції в Європу.

2. Хто і як готував новітню російсько-українську війну

Європейський вибір України суперечив планам Москви та її «п'ятої колони». Вкотре повторяємо: ще з 1991 р. в Росії всерйоз не сприймали українську незалежність і робили все можливе для відновлення у тій чи іншій формі Російської імперії.

Але епоха імперій закінчилася в ХХ ст. Прямий заклик до їх відновлення, з огляду на неминучість кривавого сценарію, ентузіазму не викликав. Тому повернення до «нового видання» Російської імперії/Радянського Союзу необхідно було представити як об'єктивний історичний процес, і навіть новий виток розвитку. Шукали ідею, яка б «надихнула» росіян в межах РФ і за її рубежами на боротьбу за відновлення минулого. Пропозицій було багато. Одна з таких — *євразійство*, теорія особливого історичного шляху Росії, яка видається як цілком самостійна цивілізація, що географічно займає місце на стику Європи і Азії, поєднуючи позитивні особливості обох. Серед авторів цієї теорії називають Льва Гумільова, який розробив так звану *пасіонарну* теорію формування етносів. Один з її висновків полягає у тому, що ніякого монголо-татарського іґа на Русі не було, а був природний союз Русі і Орди

у боротьбі проти спільного ворога — Заходу. У цієї теорії багато противників, які вважають її лженауковою, але є й палкі прихильники.

Серед останніх був російський філософ Юрій Бородай, який 1994 р. у контексті цієї теорії сформулював проект відновлення російської імперії. Рушійною силою цього процесу він вважав російське населення пострадянських республік: «*Без Білорусії, Східної України і Новоросії, без Криму і російської частини Казахстану Росії не жити*». (До речі, син Юрія Бородая Олександр Бородай до серпня 2014 р. був головою ради міністрів так званої ДНР і на практиці пробував реалізувати ідеї батька).

Один з ідеологів відновлення імперії Олександр Дугін розробляв теорію євразійства як політичний проект. Для її популяризації в 2003 р. він разом з деякими державами чиновниками високого рангу ініціював Міжнародний євразійський рух. Коли в 2004 р. в Україні відбулася Помаранчева революція, з'явився попит на «антиоранжистів» і на його ідеї звернули увагу в Кремлі. В 2005 р. Дугін організував Євразійський союз молоді, який пробував поширити свою діяльність і на Україну. В катехізисі члена цього союзу говориться: «Ми імперіалісти нового типу і не згодні на менше, ніж влада над світом...»¹.

Помаранчева революція надихнула на пошуки в сфері «теорії імперіотворчості» самого В. Путіна і його найближче оточення. Наприкінці 2006 р. з вуст Президента РФ прозвучали слова про «Русский мир». Негайно почали на карті окреслювати його межі. Як і очікували, вони виявилися далеко ширшими, ніж сучасна Російська Федерація. З цього приводу один з сучасних імперських трубадурів Н. Нарочницька писала: «Сучасна Росія становиться центром величезної цивілізаційної спільноти — «Русского мира», який виходить далеко за межі однієї країни»². Аналітики звернули увагу на суперечності між ідеєю євразійства і «Русского мира». Цілком мож-

---

¹ Див.: Абаринов В., Сидорова Г. Идеология «крестового» российского похода // <http://www.svoboda.org/content/article/26855650.html>

² Нарочницкая Н. Русский мир шире границ самой России // <http://rusk.ru/newsdata.php.php?idar=173621>

ливо. Але в одному, дуже важливому для нас моменті ці ідеї співпадають: їх прихильники не бачать на політичній карті світу Української держави, а на етнічній карті — українського народу.

У цьому напрямку працюють і державні структури РФ. Що конкретно відбувається за їх «лаштунками» — нам достеменно невідомо. Можемо лише здогадуватися. Є дані про діяльність не найважливішої з цих структур — Російського інституту стратегічних досліджень (РІСД) — структурного підрозділу Адміністрації Президента РФ.

Про характер діяльності РІСД свідчить у статті «Анатомія провалу Росії в Україну» Олександр Ситін, який працював у цій структурі більше 10 років: «... В адміністрацію президента йшли записки та огляди, в яких стверджувалося, що український народ з часів Переяславської Ради незмінно прихильний Росії, що «незначні західні віяння» носять маргінальний характер, провокуються купкою профашистських вихідців із Західної України — тих територій, які входили до складу Австро-Угорської імперії, що володіють відмінним від більшості соціокультурним кодом. Переважна ж більшість українців зберігає пам'ять про спільну історію, Велику Вітчизняну війну, мріє про відродження загального державного існування Імперії / СРСР».

І ще: «...Держави пострадянського простору не є повноцінними суб'єктами міжнародних відносин. Сам факт їх появи на світовій політичній мапі та подальшого існування не більше, ніж результат російських катастроф 1917 і 1991 рр., спровокованих воєнами Росії на чолі з США. Їх суверенітет — явище тимчасове, не вартє серйозного до себе ставлення, отаке історичне непорозуміння, яке підлягає виправленню в рамках відродження Імперії...»¹.

Декілька слів і про директора РІСД Л. Решетникова. До речі, теж «земляк». З тих, які з батьками-відставниками ще в радянські часи переїхали в Україну, але так і не зрозуміли, що, використовуючи слова Л. Кучми — «Україна — не Росія». Закінчив 1970 р. Харківський держуніверситет, а потім і аспірантуру в Софії (Болгарія). Кар'єру зробив у Службі зовнішньої розвідки Росії. Дослу-

¹ [http.://yurper.livejournal.com/877406.html](http://yurper.livejournal.com/877406.html).

жився до генерал-лейтенанта. В умовах розвалу СРСР запалився запізною пристрасстю до покійної Російської імперії і увірував в цивілізаторську винятковість російського православ'я. Директором РІСД став в 2009 р. Під його керівництвом інститут став приділяти особливу увагу Україні.

* * *

Реалізація неоімперських планів передбачала активну участь «п'ятої колони». Читачам добре відоме це поняття, яким зазвичай називають активних прихильників окупантів серед місцевого населення. До 2014 р. його порівняно рідко використовували для характеристики морально-політичної ситуації в українському суспільстві. Після краху режиму Януковича, коли основні його функціонери врятувалися втечею за кордон, стало очевидно, що «п'ята колона» — сумна реальність України. Це досить впливова група людей, які до «Революції гідності» (а нерідко і після неї) займали важливі позиції в різних сферах життя. Серед них — чиновники вищих ешелонів державної влади, у тому числі міністри і найближче оточення Януковича; олігархи, ще діючі «червоні директори» та їх наближені; власники ряду впливових ЗМІ та журналісти; багато лідерів і рядових членів проросійських політичних партій і громадських організацій; корумповані працівники міліції, СБУ, прокуратури, продажні судді; окремі вищі армійські чини, що багато років руйнували українську армію і зробили Україну беззахисною перед зовнішньою агресією; окремі керівники навчальних закладів різних рівнів і рядові викладачі, представники академічного світу і т. д.

Серед них є штатні працівниками Федеральної служби безпеки (ФСБ) або Головного розвідувального управління (ГРУ) РФ, інші працюють на сусідню державу за гроші, а частина — з ідейних міркувань. Але всі вони об'єднані спільною ненавистю до України, її державності, мови, історії, прагнення українського народу зайняти гідне місце в Європі. Незалежну європейську Україну вони не сприймають. Їх ідеал — «Малоросія» і «Новоросія» у складі євразійської Росії. Завульовано, а часто й цілком відкрито вони проповідують ідею федеративної перебудови України, а то й злиття з Росією, розповідають про якісь «принади» життя в сучасній Росії,

про необхідність надання російській мові статусу державної, подвійного російсько-українського громадянства тощо.

У східних і південних областях України «п'ята колона» діяла майже відкрито, спираючись на таємну або явну підтримку місцевого самоврядування, контрольованого регіоналами і комуністами, на олігархічний капітал. Зусиллями «п'ятої колони» багато років поспіль здійснювалася тотальна психологічна «обробка» населення в дусі «слов'янської єдності» і «Русского мира», необхідності інтегруватися з «братньою Росією». По-суті, готувалися ідеологічні передумови для відторгнення цих областей від України і приєднання їх до сусідньої держави. На це не шкодували ні коштів, ні зусиль.

Особливо масштабною була підривна діяльність «п'ятої колони» в Донбасі. Іван Дзюба, для якого Донбас був «малою батьківщиною», зазначив: «Тут навіть не про «колони» доводиться говорити... Тут щось масштабніше й організованіше — системна робота місцевих владних структур, які у складі України вибудовували фактично «Русский мир», обходячись без цього самовизначення і, відповідно до ситуації, не цураючись тризуба й жовто-блакитного прапора на фронтонах своїх установ... Скільки запобігливої мови про Росію, яка насиченість донецького інформпростору прямою московською продукцією! Неважко уявити, якого громадянина України виховували. І куди він мав дивитися, в якому напрямку»¹.

Ситуація в інших областях південно-східної України не дуже відрізнялася від Донбасу. Конкретних прикладів, які її ілюструють, можна навести безліч. Тільки перелік різноманітних публічних заходів, які пропагували ідею «Русского мира» на півдні і Сході України зайняв би багато сторінок. Нагадаємо лише деякі з цих заходів, які відбулися в останнє десятиліття в одній з областей цього регіону — Запорізькій, і свідками яких були автори цієї книги.

Перший — резонансна міжнародна акція під амбітною назвою — «Собор народів Білорусії, Росії та України», що відбувся 17–19 травня 2004 р. в Запоріжжі і була присвячена 350-річчю Переяславської Ради.

---

¹ Дзюба І. Донецька рана України. Історико-культурологічні есеї. — К., 2015. — С. 74, 75.

Запоріжжя вибрали не випадково. Крім того, що місто є символом козацького минулого України (як же не поспекулювати на історії!), тут розташовані базові підприємства основних спонсорів заходу, а «батьки» міста та області були ідейно близькі «духу Собору». Був переддень «Помаранчевої революції». Президентом України все ще залишався «багатовекторний» Л. Кучма, але до влади рвався відверто проросійський В. Янукович. Місцеве начальство, не мало твердих державно-ідеологічних принципів і схилилися, куди «подує політичний вітер», тобто на зближення з Москвою.

Гостей наїхало багато — з Росії, Білорусії, Автономної республіки Крим, з сусідніх східних і південних областей України, з Києва. На Соборі лунали заклики до «нового Переяслава», а його гаслом було — «Три країни — один народ». Гасло — відверто провокаційне. Учасники конференції — а їх у добровільно-примусовому порядку зібрали близько 1000 чол. — повинні були задатися питанням: «Якщо народ насправді один, то чому країн три, чому, зрештою, три держави?». Відповідь була готова: «Це неправильно, необхідно негайно об'єднуватися». Саме такою була спрямованість виступів на Соборі.

Необхідність об'єднання обґрунтовували довго і детально. На трибуну піднімалися і заїжджі академіки, і місцеві ряджені козачки. Але справжній фурор викликала 20-хвилинна промова місцевого технократа, відомого у Запоріжжі керівника, до того ж — Героя України. Перед гостями, представниками місцевого істеблішменту і залученими для «масовки» вчителями та медпрацівниками він почав свій виступ з питання до залу: «Хто винен у розвалі Великої Держави?» (мався на увазі Радянський Союз. — *Авт.*). У відповідь пролунало екзальтоване: «Жиди!». Далі натхненний оратор продовжив: «Це вірно! Я хочу розповісти про змову жидів і масонів, хоча це комусь не сподобається, і я постраждаю». І став детально розповідати, навівши стандартний набір аргументів з арсеналу махрового антисемітизму, в тому числі поінформував аудиторію про міфічні «протоколи сіонських мудреців», про М. Горбачова — «агента масонів і члена Мальтійського ордена», що отримав від «світового зла» задачу зруйнувати СРСР .

Цей виступ не залишився непоміченим і за кордоном. Один з відомих зарубіжних аналітиків Стівен Величенко назвав Собор слов'янських народів «конгресом російських неофашистів»¹. Коли б щось подібне трапилося десь в Європі, то через декілька хвилин оратор опинився б у порожньому залі, а після цього йому ніхто не подав би руки. До того ж, у нього виникли б серйозні проблеми з правоохоронними органами. Але Запоріжжя — не Європа, і жоден з присутніх навіть не піднявся зі свого місця. Залишилися в залі і київські чиновники високого рангу, і депутати Верховної Ради України, і керівники мерії та Запорізької облдержадміністрації. Оратор, звичайно ж, не постраждав. Більше того, він був винагороджений винятковою увагою залу: мова переривалася вигуками підтримки та бурхливими оплесками.

У числі багатьох зарубіжних гостей перед учасниками Собору виступив і депутат Держдуми РФ Сергій Глазьев. Про цього діяча вже тоді було відомо, що він відкрито виступає за зміну конституційного ладу України, декларує необхідність об'єднання трьох східнослов'янських держав (Росії, України і Білорусії) в єдину і заявляє, що «бандерівсько-мазепинська політика викликає печію»². І тим не менше, він виявився центрі уваги керівництва області та міста, лідерів місцевих проросійських організацій. Глазьев говорив про об'єднання східно-слов'янських народів як про «природний шлях їх розвитку», надійну альтернативу «згубного» для України європейського вибору. Йому дружно аплодували — як заїжджі адепти «слов'янської єдності», так і місцеві його клевети.

Але ні «Собор народів Білорусії, Росії та України» в Запоріжжі, ні подібні проросійські витівки в інших українських областях Півдня і Сходу не зупинили наступ демократичних сил. На президентських виборах 2004 р. переміг В. Ющенко, якого вважали проєвропейським кандидатом. Спроба сфальсифікувати результати волевиявлення викликали масові протести, які переросли в «Помаранчеву революцію». В Україну прийшла демократія. Але, як це часто бувало в історії, нею найкраще використали згуртовані

¹ Величенко С. Україна між двох світів // Критика. — Київ, 2008. — № 3. — С. 3.

² Український форум. — 2003. — 16 грудня.

противники революції. Ними виявилися прихильники, «східно-слов'янської єдності», інтеграції з Росією. Їх відкрита антизахідна риторика не ослабла. Напередодні парламентських виборів 2007 р. по місцевому телебаченні виступив В. Богуслаєв, запорізький підприємець, президент ВАТ «Мотор-Січ» — підприємства, зорієнтованого на російський оборонний комплекс. Богуслаєв — народний депутат України декількох скликань, член Політради партії регіонів, Герой України. Він — етнічний росіянин, громадянин України, «за інтеграцію» нагороджений рядом орденів Російської Федерації і відзнак РПЦ Московського Патріархату, зокрема, церковним орденом Іллі Муромця. Цей орден йому вручили 2004 р. на Соборі народів Білорусії, Росії і України за, як повідомила близька до регіоналів газета, «інтеграцію трьох братніх республік» і наповнення «реальним змістом Єдиного економічного простору»¹.

Повторивши у своєму телевиступі пропагандистську заготовку московських політтехнологів про «три України», В. Богуслаєв відкрито заявив: «Мы представляем интересы Юго-Восточного региона». І далі: у зв'язку з тим, що, у Південно-Східній Україні «в основном весь промышленный потенциал..., управляют страной, экономикой должны представители Юго-Востока»².

Це унікальне інтерв'ю має оціночне судження щодо тих жителів України, які не розділяли негативного ставлення регіоналів до членства України в НАТО. Знатним регіоналом вони були оголошені «неразумними».

Враховуючи значні економічні і політичні позиції В. Богуслаєва і його оточення в регіоні, місцеві ЗМІ залишають цю впливову персону поза зоною критики. Лише запорізький журналіст Іван Ювас наважився опублікувати висновок: «Політичні прив'язаності В'ячеслова Богуслаєва, як і економічні, — незмінні і одновекторні: рівняння на Росію. Схоже, що довгі роки проживання в Україні і навіть звання Героя України не допомогли росіянину з Казахстану

¹ Гордеева Л. Славянский собор: в единстве — наша сила // Донецкий кряж. — 2004. 18 июня.

² Богуслаев В. «Управляют страной должны представители Юго-Востока» // Газ.: «Искра». — 2007. — 5 сентября.

зрозуміти просту річ: окрім спільної історії з Росією (як із Польщею, Туреччиною, Молдовою та іншими сусідами), Україна має ВЛАСНУ тисячолітню історію, право на власних героїв і власну державу»¹.

Але тоді багато виборців щиро повірило В. Богуслаєву, як і довірилися багатьом його однодумцями з інших областей Півдня і Сходу. Саме вони привели на початку 2010-х рр. до влади «донецьких» на чолі з В. Януковичем, які за декілька років розграбували Україну і поставили її на край прірви. При цьому, проросійським «представителям Юго-Востока», які по версії В. Богуслаєва і його однодумців повинні були «управлять Україною», була відведена принизлива роль (говорячи російською мовою) «шестерок» у жорсткій бандитській ієрархії, вибудованій «донецькими».

...За десять років після запорізького «Собору народів Білорусії, Росії та України» 2004 р. Запоріжжя густо «обросло» проросійськими структурами. Називаємо основні з тих, що діяли або продовжують діяти в регіоні: «Русское движение Украины», політична партія «За Русь единую», перейменована в партію «Русский Блок» (заборонена у травні 2014 г. в судовому порядку за сепаратистську діяльність), регіональна організація «Собора народов Белоруссии, России и Украины», «Русский культурный центр», Центр «Соотечественник» — філія «Совета российских соотечественников» з центром в Москві, місцеве правління Міжнародної асоціації молодіжних організацій російських співвітчизників (керівництво в Москві), відділення Всеукраїнської організації «Русское содружество» (центр у Сімферополі).

Більшість етнічних росіян і російськомовних жителів регіону — громадян України, до цих організацій не мають ні найменшого відношення і навіть не здогадуються про їх існування. Як, до речі, не знають, хто керує ними і звідки одержує завдання.

Відкриємо «секрет полішинеля»: серед керівників цих організацій чи не «головний» — В.В. Пашков. Виріс він у Росії, де і здобув освіту. У Запоріжжі з'явився вже у зрілому віці. Був викладачем

---

¹ Ювас І. Народний капіталізм по-малоросійськи // Просто. Український тижневик. — Запоріжжя. — 2008. — 21 лютого.

одного з вузів міста, працював керівником прес-служби ВАТ «Мотор-Січ», а з 2006 р. — ректор Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (ЗОІППО). Нічого незвичного в цих строчках біографії немає. В Україні живуть і чесно працюють на благо держави мільйони етнічних росіян. Але тут особливий випадок. Політична орієнтація В. Пашкова формулюється чітко: прихильник «Русского мира», притому, у його політичному сенсі. Свого часу він керував місцевим відділенням партії «За Русь единую», потім став головою Запорізької організації партії «Русский Блок». Деякий час навіть очолював цю політичну партію «у всеукраїнському масштабі». Але вчасно зрозумів, що за її списками не вдасться потрапити навіть до місцевої ради, не кажучи вже про Верховну. Народ не знав і не хотів знати цю партію: на парламентських виборах 2012 р. «Русский Блок» отримав мізерний результат — 0,31%. Оскільки дуже хотілося зберегти важелі громадського впливу, перейшов до Партії Регіонів (туди таких охоче приймали), і в 2010 р. від цієї партії був обраний депутатом Запорізької обласної ради.

Очолюючи ЗОІППО, В. Пашков відкрив для проросійських організацій Запоріжжя широкий доступ до вчительської аудиторії та молоді. Так, протягом 2009–2013 рр. з використанням ресурсів інституту організовувалися щорічні «Літні школи патріотизму молодих співвітчизників». Звичайно ж, мова йде про російських співвітчизників. Про спрямованість роботи цих шкіл свідчать два приклади. У 2012 р. слухачі школи розглядали питання про те, як наприкінці листопада 2004 р. члени Асоціації молодіжних організацій російських співвітчизників стояли в центрі Києва проти «помаранчевої смуты самоновейших Смердяковим». Наводилася цитата з «Братів Карамазових» Ф. Достоєвського: «Вот хорошо было бы, кабы одна умная нация победила весьма глупую-с!»¹.

Чергова Літня школа 19-21 серпня 2013 р. була присвячена 230-річчю приєднання Криму до Росії. Був проведений конкурс творчих робіт, де розглядалася історія і «сучасні аспекти» цього питання. Засновниками конкурсу були заявлені: Запорізька молодіж-

¹ <http://vksors.org.ua/articles/lentyaya-shkola-patriotizma-molodyx-sootchestvennikov>.

на громадська організація «Акцент» і під тією ж назвою видавництво, ЗОППО, «Русский культурний центр», Всеукраїнська громадська організація «Русская школа», Регіональне представництво «Восток» всеукраїнської громадської організації «Русскоязычная Украина», міжвузівський дослідний центр «Політика та освіта» (ЗОППО) та ін.¹ Нагадаємо, що до анексії Криму Росією залишалося менше року. Так що тема була надзвичайно актуальною.

Майже відкрити антиукраїнську діяльність в регіоні вела «Слов'янська гвардія», деякі козацькі формування, які не приховують своєї орієнтації на «Русский мир». Вони щедро фінансувалися місцевими та іногородніми спонсорами, в тому числі і з місцевого бюджету (діяла обласна програма підтримки російської (?) мови); їх рекламували в місцевих та центральних ЗМІ.

Як своєрідні вартіві «Русского мира» в кожному населеному пункті східних і південних областей України стояли пам'ятники тоталітарного минулого. В Запоріжжі на початку і в кінці центральної вулиці міста — проспекту Леніна, височать монументи Держинському і Леніну. Заклики ліквідувати символи тоталітаризму і повернути історичні назви в регіоні відкидалися з порога. Навпаки, були спроби повернути «колесо історії» назад. Як політичну провокацію зустріли в Україні за її кордонами встановлення в Запоріжжі у травні 2010 р. пам'ятника Й. Сталіну — одному з найжорстокіших тиранів в історії людства, жертвами політики якого стали мільйони українців і представників інших національностей СРСР. Ніякого офіційного дозволу на встановлення не було. 31 грудня 2010 р. пам'ятник було підірвано невідомими. Але наступного дня перший секретар обкому КПУ Олексій Бабурін заявив, що бюст Сталіна буде відновлено. При цьому він заявив, що *«Сталін жил, Сталин жив, Сталин будет жить, у том числе в форме памятника»*. Почалися арешти підозрюваних, відбувся суд. 7 листопада 2011 р. був відкритий новий пам'ятник Сталіну. Все це відбувалося при мовчазному сприянні місцевої влади. Здавалося, що вона разом з її прибічниками з числа комуністів і регіоналів чекає «повернення своїх».

¹ <http://rusmirzp.com/2013/07/10/category/tribune>.

Саме так: «*повернення своїх*». Народний депутат України першого скликання О. Білоусенко ставить питання: «Які наслідки у часовій свідомості залишає поклоніння пам'ятникам тоталітаризму?». І відповідає: «Досить просто! Пам'ятники Леніну і Дзержинському, як і вулиці і площі, які носять їхні імена, — це прямий доказ того, що можна анексувати території, які належать Україні, позбавити її державності, можна убивати, здійснювати масовий терор, можна гноїти в концтаборах мільйони співгромадян і все це залишиться безкарним»¹.

Як і в інших містах регіону, проросійські організації Запоріжжя діяли в тісному контакті з місцевими та заїжджими депутатами-українофобами. Південь і Схід вважалися надійним форпостом Партії Регіонів та КПУ. Зокрема, в Запоріжжі часто в місті бував нардеп В. Колесніченко — голова «Всеукраїнського координаційного союзу організацій руских соотечественников», ініціатор багатьох антиукраїнських акцій. Для зустрічей з ним його місцеві однодумці «зганяли» студентів, вчителів — курсантів ЗОІППО, медпрацівників та інших залежних від влади «бюджетників». Розмови йшли про «слов'янську єдність», «Русский мир», про необхідність федералізації України та її зближення з братньою Росією і Білорусією, «аж до злиття». Слухачів переконували, що це і є «природний шлях розвитку України», її порятунок від Заходу, який знаходиться у стадії морального і політичного розкладу.

* * *

Автори обмежилися викладом інформації про діяльність антиукраїнських сил і пропаганду ідей «Русского мира» в Запорізькій області. Без сумніву, в інших областях південного сходу України ця діяльність мала свої особливості, які заслуговують на спеціальний аналіз. Але в головному зміст і напрям цієї діяльності у всіх південно-східних областях України і в Криму співпадає. Якщо відкинути демагогічну завісу, якою прикривалася ця діяльність, то її мета чітко проглядалася: сформувати сприятливий ґрунт для сепаратистської діяльності в регіоні і забезпечити його відторгнення від України.

---

¹ Білоусенко О.Ф. Україні потрібна своя історія, а не вигадана в Москві // Запорізька Січ. — 2015. — 7 лютого.

3. «Гібридна» війна проти України: трагедія і фарс

Крах режиму Януковича і перемога «Революції гідності» поставили жирний хрест на сподіваннях російського керівництва відтворити імперію. Адже без України, її людських і матеріальних ресурсів, без української промисловості, чорноземів і корисних копалин, без теплих південних морів і портів відновити Російську імперію неможливо. Це довела історія. І коли в Україні відбулася «Революція гідності», з підпілля російської свідомості виповзло шовіністичне чудовисько, яке мовою російських царів прогарчало: «України не було, немає і бути не може». Відповіддю стала чітко сформульована українська позиція: «Україна була, є і буде». Стало очевидно, що без збройного вторгнення з Росії і окупації України зупинити її поступальний рух в Європу неможливо. І тоді під гаслами «Новоросії» і «Русского мира» 20 лютого 2014 р. почалася *російсько-українська війна, третя* за останні сто років.

Нинішня російсько-українська війна відноситься до такого типу збройних конфліктів, які називають «гібридними», «нелінійними», «неконвенційними». В ході воєн такого типу використовуються різноманітні способи боротьби з противником.

У загальному вигляді характерні особливості гібридних воєн наступні: агресія без офіційного оголошення війни; приховування країною-агресором своєї участі в конфлікті; «інформаційна війна» — пропаганда та контрпропаганда з застосуванням «брудних» інформаційних технологій; широке використання «п'ятої колони» і нерегулярних збройних формувань (в т. ч. під прикриттям мирного населення); нехтування агресором міжнародними нормами ведення бойових дій, чинними угодами і новими домовленостями; заходи політичного та економічного тиску (за формального збереження дипломатичних зв'язків між двома країнами); протистояння у кібернетичному просторі тощо.

Декілька слів про інформаційну війну РФ проти України. Як зазначалося вище, вона почалася відразу після проголошення незалежності України і набула особливо агресивних форм з часу анексії Криму. Власне, це була спроба дезінформувати не лише жителів України, але й російських громадян, світову спільноту в цілому.

Без сумніву, всі антиукраїнські інформаційні акції готувалися в Росії. Там перебувають їхні ідеологи та спонсори. Про одного з них — С. Глазьева — згадувалося вище, коли йшлося про Собор народів Білорусії, Росії і України в Запоріжжі 2004 р. Про Глазьева відомо також, що він народився в цьому місті, закінчив тут середню школу, а вже у Росії здобув вищу освіту, став академіком, зробив політичну кар'єру і вважається чи не головним радником Президента РФ по Україні. Глазьев (згадуючи поему Т. Шевченка «Сон») — типовий «землячок з циновими гудзиками», яких зараз чимало товпиться в приймальнях вищих московських чиновників. У 2014 р, в умовах розпочатої агресії РФ в Україні, його «таланти» політичного містифікатора розквітнув пишним цвітом. Ось як він оцінює бандитів і терористів, які чинять під прикриттям російських військ беззаконня в Донбасі: *«Люди, вставшие на защиту Новороссии, совершают подвиг мирового масштаба, пытаются остановить агрессию США и не допустить новой войны в Европе. Их миссия — продолжение нашей общей тысячелетней истории, сохранение Русского мира, остающегося едва ли не последней опорой цивилизации»*¹. Таким чином, за переконанням С. Глазьева, «Русский мир» — чи не остання опора цивілізації. Не більше, і не менше.

Читаючи ці рядки російського академіка з економіки, звернені до читачів московського журналу «Русская история», мимоволі згадуєш керівника нацистської пропаганди гітлерівської Німеччини доктора філології Геббельса: «Щоб у брехню повірили, вона повинна бути жахливою» (російською мовою — «чудовищной»). Подібних зразків жахливої брехні від іменитих політиків Росії в 2014–2015 рр. було почуто безліч. Вона є неодмінним елементом «гібридної війни» проти України.

Але пам'ятаючи, що в брехню, навіть «чудовищную», починають вірити лише тоді, коли вона набуває наукоподібного вигляду, сучасні російські політики звертаються за допомогою до історичної науки. Російські історики, як правило, негайно «беруть під козирок». Власне, основні статті згаданого вище журналу «Русская история», об'єднані спільною темою «Новороссия», і є спроба «предста-

---

¹ См.: Русская история. — Москва, 2014. — № 3 (30). — С. 3.

вити ці аргументи». Але уважний читач залишиться незадоволений: багато загальновідомих фактів з історії регіону в журналі не згадуються зовсім, інші — представлені в спотвореному вигляді. Створюється враження, що авторам «істина» відома заздалегідь, а їх завдання полягає в тому, щоб її підтвердити відповідним чином підібраними фактами. Але це вже не наука. Такий підхід до викладу знань про минуле в науковому співтоваристві називають «історичною політикою», тобто — використанням історії в політичних цілях. Так, коментуючи своє бачення нової книги з історії Криму, яка готувалася на замовлення Кремля, відомий сепаратист, тепер член Ради Федерації від Криму Сергій Цеков в інтерв'ю газеті «Крымская правда», писав, що ця книга повинна «засвідчити законмірне повернення Криму до складу Росії».

Саме цим і зайняті зараз ті російські історики, які обслуговують політичний режим і за його завданням займаються створенням «правильної» історії Новоросії та Криму, тобто такої, що відповідає поглядам політичного керівництва сучасної Росії. Перші прояви «Русской весны» в історіографії — колективна монографія «История Крыма» і книга О. Шубіна «История Новороссии», які вийшли друку наприкінці 2014 — на початку 2015 рр.¹

Звенемо також увагу на монографію О. Смірнова «Проект Новороссии. История русской окраины»², яка вийшла на початку 2015 р. в Москві. Про цю книгу в Росії пишуть, що вона руйнує «всі підстави прагнень нинішньої України в асоціацію Європейських країн» і що несправедливо Україну називають «невід'ємною частиною європейської історії і культури». Насправді, подібна друкована продукція не має відношення до науки і нічого не «руйнує». Вона розрахована на неспеціалістів, які не розуміються в історії, але в умовах інформаційної війни охоче сприймають антинаукові фальшивки за правду. Якщо ця книга щось і ставить під сумнів, то лише репутацію її автора і замовників.

---

¹ См., напр.: Шубин А.В. История Новороссии. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2014. — 479 с.; История Крыма. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2015. — 463 с.

² Смирнов А.С. Проект Новороссии. История русской окраины. — М.: Алгоритм, 2015. — 352 с.

Зміст подібних книг краще прокоментувати словами російського історика К. Єрусалимського, який — один з небагатьох — наважується на критику угодовницької позиції своїх колег: «Історики не просто підтримують Путіна словом і ділом; в Криму і на Донбасі вони на крок вперед російського президента, на передовій, без страху і докори, під загрозою санкцій вони готові стояти за свої історіографічні міфи й історіософські мрії»¹.

Подібна друкована продукція заповнює книжкові магазини Росії, інформацією у її дусі переповнені газети і журнали, телерадіопростір. Популяризується вона і в зоні окупації, а через мережу Інтернет та інші ЗМІ доходить і до українського читача прифронтових областей, які на картах сепаратистів позначаються як «Новоросія». До речі, російські журналісти, створюючи на окупованій території замовні сюжети, інколи становляться співучасниками агресії, справжніми солдатами антиукраїнської війни, причому, не у переносному, а у прямому сенсі. Американський журналіст з цього приводу написав: «На Сході України в народі похмуро жартують: «бачиш російських журналістів — втікай». Це значить, що невдози станеться щось погане».

«Гібридні війни» — феномен XXI століття. Але в історії російсько-українських відносин окремі їх прийоми використовувалися й раніше. В 1917–1921 рр. багато з цих прийомів у боротьбі з Україною вже застосовувала більшовицька Росія. Це була відповідь колишньої імперської метрополії на спробу українців відстояти свою незалежність, проголошену у січні 1918 р. Центральною Радою. Україна не бажала більшовицької диктатури, знищення демократичних свобод, «червоного терору» і повернення під контроль Росії, тепер вже більшовицької. У відповідь, в Україну з Росії пішли регулярні війська під червоним прапором комуністичної революції і фальшивим гаслом «допомоги братньому народу в боротьбі зі світовою буржуазією». Їм всіляко допомагала місцева «п'ята колони» з більшовиків та інших проросійських елементів, які були особливо активними у південних і східних регіонах України. Тоді Україна на багато десятиліть втратила незалежність.

¹ *Єрусалимский К.* Они сражались за Новороссию // <http://www>.

Коли в 1991 р. Радянський Союз розвалився і Росія була змушена визнати незалежну Україну, її керівництвом це було сприйнято як прикра випадковість, історична аномалія, що підлягає виправленню. Альтернативою незалежності було оголошено відновлення колишньої єдності в різних варіантах — «Слов'янська єдність», «Митний союз», «Євразійський союз», «Православна єдність» і т. п. Подібну ідею з використанням різних прийомів інформаційного впливу багато років поспіль навіювали жителям Східної та Південної України. Тепер мова йде про «Русский мир» і «Новоросію». По формі це не дуже схоже на «дружбу народів» і комуністичну «пролетарську солідарність», під гаслами якої окупували Україну більшовики в 1917–1920-х рр., але по змісту — з нею тотожне.

* * *

...Без сумніву, багаторічна антиукраїнська діяльність «п'ятої колони» в Донбасі та інших областях Півдня і Сходу дала свої результати. Коли в Україні почалася «Революція гідності», серед керівників обдурених і підкуплених «тітушок», яких збирали в цих регіонах на провладні акції, чи привозили до Києва на Антимайдан, можна було побачити й ідейних активістів проросійських організацій. Разом з комуністами, регіоналами і місцевою владою вони організовували антиукраїнські мітинги, підтримуючи відмову Януковича від інтеграції в Європу і закликаючи його до придушення революції. Міліція, Служба безпеки України, підконтрольні владі засоби масової інформації були на їх боці. Людей цілеспрямовано готували до кривавого сценарію. А коли Янукович втік у Росію і 20 лютого 2014 р. почалася російсько-українська війна, «п'ята колона» приступила до реалізації в південно-східних областях проекту «Новоросія».

Проект був чітко розроблений. Про ситуацію в одній з російських державних структур, які впливали на формування політики Путіна на початковому етапі російсько-української війни — Російського інституту стратегічних досліджень (РІДС), пише пише А. Ситін: «Навесні 2014 р. тон кореспонденції, яка спрямовується адресатам РІДС, стає все більш войовничим і хвацько-пропаган-

дистським. Десятками йшли записки про необхідність формування в українському тилу бойового проросійського підпілля, засилання диверсійних груп, підготовки до маршу на південь у напрямку Маріуполь — Миколаїв — Одеса і створення Великої Новоросії, що включає Придністров'я, яка, як і Крим, повинна була «возз'єднатися» з Росією. Зате ні слова не було написано про можливий опір України, мобілізацію армії і добровольчих формувань, а можливі санкції, їх наслідки, реакція США і європейських країн НАТО навіть не обговорювалися. Наприкінці жовтня 2014 р. частим гостем на інститутських заходах став Гіркин (Стрелков), якого Л. Решетников неодноразово публічно називав своїм другом¹. Нагадаємо, що І. Гіркин — один з активних військових діячів початкового етапу існування терористичної ДНР, громадяни РФ, у недалекому минулому служив в частинах особливого призначення ФСБ РФ.

Російські спецпризначенці — «відпускники» і кадрові військові, які перейшли українсько-російський кордон, також знали свою справу. Їм допомагали місцеві бойовики-«ополченці». Були виділені кошти, з Росії завезена зброя. Місцева влада перейшла на бік окупантів, тож над Кримом і східною частиною Донбасу, включаючи Луганськ і Донецьк, російським агресорам і «п'ятій колоні» вдалося встановити контроль, провести псевдореферендуми і проголосити так звані Донецьку і Луганську народні республіки. Крим Росією був анексований. Сподівалися, що така ж доля чекає й інші області півдня і Сходу України. Але цього не трапилося: тут окупанти і місцеві сепаратисти устріли опір. Нагадаємо про драматичні події весни 2014 р. в Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Миколаєві, Херсоні, які детально висвітлювалися в ЗМІ.

Харків після втечі з Межигір'я В. Януковича міг стати центром проросійських сепаратистських сил. На початку лютого 2014 р. губернатор М. Добкін відкрито закликав до федералізації України. 22 лютого до міста з'їхалася різношерстна публіка, яка називала себе «депутатами Юго-Востока». У виступах звучали заклики озброюватися і «відновлювати порядок». Чекали Януковича, який, як сподівалися, очолить контрреволюцію, стане її своєрідним прапо-

---

¹ [http.://yurper.livejournal.com/877406.html](http://yurper.livejournal.com/877406.html).

ром. Планувався своєрідний «Северодонецьк-2». Янукович дійсно прилетів до Харкова, але на з'їзд не з'явився. 22 лютого у другій половині дня він вилетів на Донецьк і на деякий час зник з поля зору. Все це викликало у харківських прихильників Януковича напад жорстокої агресії. 23 лютого 2014 р. на місцевих майданівців напали бойовики бійцівського клубу «Оплот», очолюваного Є. Жиліним і О. Захарченком. Було травмовано близько 100 чол. 1 березня сепаратисти зібрали декілька тисяч своїх прихильників і зробили спробу захопити приміщення облдержадміністрації, де зібралися противники губернатора Харківщини М. Добкіна, призначеного ще В. Януковичем. Знову пролилася кров, але штурм провалився і над ОДА продовжував майоріти жовто-блакитний прапор. 15 березня 2014 р. проросійські сили здійснили напад на приміщення обласної «Просвіти» і місцевої організації «Патріот України». Була використана вогнепальна зброя. 2 людини були вбиті і 5 поранені. Але спровокувати масові заворушення і добитися встановлення контролю над Харковом — а саме такою була мета сепаратистів, — їм не вдалося. У місті утвердилася українська влада.

Дніпропетровськ, на відміну від Харкова, на втечу Януковича з Києва відреагував спокійно. 22 лютого 2014 р. під тиском Майдану міськрада висловила протидію федералізації України, за підтримку її єдності і унітарного характеру. Тоді ж 68 голосами з 88 було вирішено перейменувати площу Леніна на площу Героїв Майдану. Через тиждень, 1 березня 2014 р. сепаратисти спробували здійснити реванш і скликали масовий антиукраїнський мітинг. Його завданням було захоплення адмінспоруд і реалізація кримського сценарію. Вдалося лише знищити сліди вшанування Героїв Майдану і прилаштувати на флагштоці біля приміщення міськради російський триколон і червоно-синій прапор УРСР. Відбулися сутички і декілька чоловік зазнали ушкоджень. На більше у дніпропетровських прихильників «Русского мира» не вистачило насаги і до вечора вони розійшлися. Ця провокація викликала обурення жителів міста. Наступного дня в місті відбувся 15-тисячний мітинг під гаслами: «Слава Україні — Героям Слава», «Слава нації — Смерть ворогам», «Путін — геть», «Україна — єдина». Народ взяв під охорону адмінбудівлі. Комендантом було призначена Ю. Березу, який в

2004 р., під час Помаранчевої революції очолював наметове містечко. Після цього масових проросійських акцій в місті не було. Жителі Дніпропетровська остаточно визначилися як прихильники єдиної України.

В Запоріжжі після кривавого розгону місцевого Майдану 26 січня 2014 р., коли було арештовано близько сотні чоловік а 50 опинилися в лікарнях, протести не припинилися. Після втечі Януковича з Києва, була спроба перенести сепаратизм до Запоріжжя. Півтора місяці відбувалися сутички між майданівцями і проросійськими силами, які прагнули дестабілізувати ситуацію, зайняти адмінбудівлі і проголосити Запорізьку народну республіку. Апогей боротьби прийшовся на 13 квітня. В цей день в різних кінцях проспекту Леніна відбулося 2 мітинги — майданівців (до 5 тисяч чол.) і антимайданівців (до 1 тисячі). Після їх закінчення частина активістів з обох боків пішли назустріч одна одній. Коли зійшлися, почалася перепалка. Могло дійти до крові. Між ними стало декілька десятків міліціонерів. Виявилося, що сепаратистів залишилося біля 200, а майданівців — 500. Інформація миттєво поширилася по місту. Досить швидко «тітушок» і міліціантів оточували вже 2, потім 3, а через годину—півтори і 5 тис. чол. Вимагали арешту сепаратистів. Бралися за бруківку. Їх стримували. Приїхав прокурор, потім — губернатор. Хтось приніс два десятки яєць. Стали кидати в «тітушик». Через деякий час яйця вже підвозили машинами. В хід пішла і томатна паста, соки і пакети з борошном. Це було публічне приниження і повний крах сепаратистських настроїв в місті. З'явилася оцінка дійства: *«Тітушки в клярі»*. Кінчилося тим, що пізно ввечері (а почалося все десь о 15 годині) «тітушок» провели через довгий «коридор ганьби» в міліцію і там переписали. Після цього стало ясно, що Запоріжжя — українське місто, яке не допустить сепаратизму.

В Миколаєві і Херсоні події розвивалися по схожому сценарію. Після перемоги революції у Києві тут почастишали сутички між прибічниками єдності України і їх противниками. Гаслом сепаратистів було відокремлення від України і створення федеративного об'єднання у складі Одеської, Миколаївської і Херсонської областей. В березні стала відчутнішою перевага майданівців, а антимай-

данівці втрачали підтримку. В Миколаєві вирішальні події відбулися 8 квітня 2014 р., коли сепаратисти спробували захопити приміщення ОДА. З обох боків були поранені. Але перевага була на боці проукраїнських сил і сепаратисти розбіглися. В Херсоні, незважаючи на близькість до Криму, звідки проникали шпигуни і провокатори, протягом березня-квітня також утвердився контроль центральної влади.

Одеса, враховуючи важливе стратегічне значення міста, в планах російських агресорів займала особливе місце. Тут російська агентура і місцева «п'ята колона» діяла особливо агресивно, прагнувши негайного реваншу. Як наслідок, після втечі Януковича в Росію в Одесі загострився конфлікт між місцевим Майданом і проросійськими силами. В березні-квітні 2014 р. відбулася серія демонстрацій із вимогами проведення референдуму за надання Одеській області автономії, чи утворення Новоросії. Як і у інших обласних центрах південного сходу України, тут були спроби штурму будинку облдержадміністрації і встановлення російського триколову. Місцева міліція ухилялася від виконання своїх функцій по захисту громадського порядку. 25 квітня в групу учасників самооборони на блокпосту біля Одеси була кинута граната, 7 чол. було поранено. Напруга в місті наростала і, врешті-решт, вилилася в трагедію 2 травня 2014 р. Почалося з сутичок місцевих майданівців, яких підтримували «ультрас» футбольних клубів «Чорноморець» і «Металіст», з місцевими та іногородніми громадянами сепаратистської орієнтації. Протистояння з перестрілками почалося у центрі міста, а згодом переросло у переслідування проросійських активістів аж до місця їх зосередження на Куликовому полі. Врешті — решт, частина з них сховалася в штабі сепаратистів у Будинку профспілок. За не до кінця з'ясованих обставин в Будинку сталася пожежа, в результаті якої загинули десятки чоловік. Загальна кількість жертв 2 травня (перестрілки вдень і пожелі ввечері) становила 47 чол. 3 травня 2014 р. МЗС України заявило, що «є всі підстави стверджувати, що трагедія була наперед спланованою і щедро оплаченою російськими спецслужбами акцією, метою якої було спровокувати вибух насильства в Одесі і дестабілізувати ситуацію у всьому південному регіоні України». 3–4 травня 2014 р. в Україні

були оголошені Дні жалоби. Трагедія остудила «гарячі голови» не лише в Одеській, але й в інших південно-східних областях України. Люди побачили справжнє обличчя сепаратизму. Бажаючих підтримувати антиукраїнські акції в регіоні значно зменшилося.

Таким чином, сепаратистам не допомогла ні масована збройна підтримка з Росії, ні груба чи витончена брехня. Детально продуманий план Москви по розширенню меж «Русского мира» за рахунок України захлинулася. «Русский мир» насправді виявився «Російською війною», але зовсім не такою, на яку сподівалися її ідеологи. Станом на середину літа 2015 р. за допомогою озброєних сепаратистів Росія взяла під контроль лише частину Донецької та Луганської областей (територія так званих ДНР і ЛНР), яка межує з РФ і через кордон з якої перекидаються в Україну жива сила, танки, артилерія, боєприпаси, паливо, продовольство і все інше, необхідне для ведення повноцінної війни. Героїчними зусиллями, ціною великих жертв українська армія зупинила агресора.

Серед іншого, це вдалося й тому, що поза Донбасом місцева «п'ята колона» і заїжджі російські емісари отримали жорстку відсіч. План, який спрацював в Криму, Донецьку і Луганську, в інших обласних центрах регіону провалився. Здавалося б і в Харкові, і в Дніпропетровську, і в Запоріжжі, в Херсоні і Миколаєві, а особливо в Одесі — для зустрічі «Русской весни» все було ретельно підготовлене. Але населення вже зрозуміло, що «Русский мир» і проект «Новоросія» — це грандіозна провокація, яка несе війну і смерть, ворожнечу, ненависть і розруху. Люди вийшли на вулиці і стали живим заслоном перед російською агентурою і сепаратистами. І головними дійовими особами на вулицях міст південно-східної України весною 2014 р. тоді були не міліціонери чи працівники СБУ (які, у кращому випадку, стояли осторонь), а російськомовні і українськомовні демонстранти, у тому числі і об'єднані в ході самоорганізації населення різні формування самооборони.

Для місцевих сепаратистів і їх московських покровителів це стало повною несподіванкою: російськомовний регіон, який багато років цілеспрямовано готувався до сприйняття «Русского мира», повстав проти нього. Нереалізовані «вожді» місцевих «народних республік», відчувши загрозу, кинулися навтікача. Вони змушені

були рятуватися від своїх же земляків—«новоросів», яких ще недавно збиралися «звільнити» від «київської хунти».

Згадаємо лише деяких з цих втікачів, які представляли «п'яту колону» в південно-східних областях. З Харкова, наприклад, втік в Росію з групою своїх прибічників Євген Жилін, керівник бійцівського клубу «Оплот», що перетворився в терористичну організацію. З території РФ він з російських джерел фінансував своїх прибічників, які воювали у складі російсько—бандитських формувань ДНР і ЛНР. Як зазначалося вище, під час Революції гідності разом ним у антимайданських акціях в Харкові брав участь інший керівник «оплоту» О. Захарченко. Після провалу спроби утворити Харківську народну республіку, Захарченко перебрався на свою малу батьківщину в Донецьк, де зробив кар'єру в терористичній ДНР. Коли влітку 2014 р. О. Бородай був усунутий з посади «голови ради міністрів» ДНР, його місце зайняв саме О. Захарченко.

Скандально відомий нардеп О. Царьов обраний до Верховної Ради по мажоритарному округу в Дніпропетровській області, входив до керівництва фракції Партії Регіонів і був одним з найрадикальніших прихильників сепаратистів. Після втечі Януковича в Росію з його іменем зв'язала ціла низка провокацій проти нової влади, зокрема, в Миколаєві і Одесі. Врешті-решт, за сепаратистську діяльність був позбавлений депутатського мандату і втік на окуповану територію, де очолив так званий «парламент Новоросії — союзу народних республік ДНР і ЛНР». У справах сепаратистів часто бував у Москві. Вів закулісні переговори і виступав на російських телеканалах. Навіть прибічники сепаратистів визнають, що ці виступи компрометують ідею «Новоросії». За інформацією СБУ разом з М. Азаровим і колишнім нардепом від Партії Регіонів В. Олійником, фінансує акції по дестабілізації ситуації в Україні. Заявив, що якщо Україна не погодиться на умови сепаратистів, тобто не *капітулює* перед Путіним, то *вони* дійдуть до Києва і Львова.

В Запоріжжі серед «ватажків» сепаратистів відзначилися Артем Тимченко і Ролодимир Рогов. Головного редактора запорізької газети «Искра-Ньюз» Артем Тимченко до 2014 р. знали як «чорного піарника», тісно пов'язаного з місцевим кримінальним авторитетом «Анисимом». З початком революції він заявив про себе як затятий

прихильник режиму Януковича, один з організаторів «тітушок», «антимайданівець». Коли режим Януковича впав, Тимченко агітував земляків в армію «Південно-Східного фронту» і хотів навіть стати «народним губернатором» Запоріжжя. Але змушений був тікати від народного гніву в Донбас, де став депутатом «Парламенту Новоросії». Кажуть, що деякий час навіть відповідав там за «гуманітарну допомогу» і прокрався.

В. Рогов був керівником проросійської структури «Славянська гвардія». При Януковичі, як він сам говорив, «працював на громадських засадах радником міністра освіти Д. Табачника»¹. Ті з читачів, хто має відношення до системи освіти, можуть догадуватися про зміст його «порад». У 2010 р., як лідер «Запорожской партії «Русь» Рогов навіть болотувався на посаду мера Запоріжжя. Центральне гасло передвиборної програми — «Кожному запорожцю — «карту русского». Чітко визначалася мета: «...Воссоединение нашего народа, собиране русской цивилизации, русского народа. Карта русского — идеальный инструмент для достижения этой цели». Результат голосування був плачевний: «за» — 1056 голосів, або 0,46%. До честі Запоріжжя — «не повелось» воно на «карту русского». Що ж стосується «Слов'янської гвардії», то вона була найбільш активно легальною антиукраїнською організацією в регіоні. Про неї добре знали і знають і в Києві, і в Москві. В 2014 р. її діяльність у судовому порядку заборонена. Як і перестала існувати і партія «Русь».

Після своєї втечі з Запоріжжя Рогов став співголовою «Народного фронту Новоросії» в окупованому Донецьку, активно співпрацював з Російським інститутом стратегічних досліджень (РІСД) і навіть виступав на російському утелебаченні. Гладачам зам'ятався пасаж про «наказ» школярам Запоріжжя годувати синичок, бо вони «українського», жовто-блакитного забарвлення, і знищувати снігурів, які породжують асоціації з російським триколомом. Звичайно, нічого, крім нападів сміху, подібні виступи не викликають.

Подібних комічних персонажів, які втекли з південних і східних областей України на окуповані території і до Росії чи на окупо-

---

¹ См.: Ненаучная фантастика. (Интервью с В.В. Роговым) // Русская история. — Москва, 2014. — № 3. — С. 28.

вані українські території, немало. Але частина прихильників «Русского мира» і платних агентів Кремля залишилася вдома, перейшла у підпілля і заявила про себе диверсіями і терористичними актами, поширенням листівок, пліток та іншими прийомами психологічного тиску.

Що ж стосується Донбасу, то там конфлікт став затягуватися. Кількість жертв серед військових і цивільних вже обраховується тисячами, а кінця-краю війні не видно. Кажуть, військового вирішення конфлікту взагалі немає і що необхідно якось домовлятися. Але ж були вересневі мінські домовленості 2014 р., які не принесли миру. Були довгі переговори на найвищому рівні між керівниками США, ФРГ, Франції, Росії і України у лютому 2015 р. Підписано у Мінську нові домовленості про припинення вогню і урегулювання конфлікту, які не виконуються. Що буде далі — ніхто не в змозі точно спрогнозувати. Очевидно одне — без масованого, повномасштабного вторгнення російської армії у місцевих сепаратистів немає шансів вийти за межі Криму і Донбасу.

Подібні конфлікти в історії траплялися не один раз. Іноді приводом для конфліктів справді ставало мовне питання. Але на цей раз чітко проявилось, що справа не в мові, якою розмовляють люди, справа не в «Русском мире», який вигадала і стала плекати Москва. Україномовні і російськомовні українці, представники інших національностей України, які вчинили «Революцію гідності» і захищають її завоювання, добре це розуміють. Просто в черговий раз підтвердилася істина, що без України Росія не в змозі знову стати імперією. А відновлення імперії стало нав'язливою ідеєю керівництва РФ — своєрідної «ідеєю фікс». Але, як і раніше, ця ідея маскується благими намірами. Ось як викладає головний редактор московського журналу «Русская история» В.В. Грицков свою оцінку війни на Сході України та перспектив її закінчення: *«Конфліктність сучасній історії Новоросії ...вимагає нестандартних і дуже складних політичних компромісів. Однак вони будуть дієві тільки в тому випадку, якщо ...цей край отримає можливість розвиватися в історично закладеному векторі російської цивілізації, культури,*

економіки»¹. Виявляється, справа у внутрішньоукраїнському конфлікті, до якого РФ, нібито, не має відношення, і все в Україні заспокоїться, якщо «розвернути» її в напрямку «вектора російської цивілізації, культури, економіки». Таким чином, пропонується не рух до Європи, а повернення в Росію, тобто в імперію. Відразу ж на пам'ять приходять події «спільної» російсько-української історії, зокрема: насильницька ліквідація після Переяславської ради 1654 р. автономії України; Батуринська різанина 1708 р., здійснена Петром I; запровадження в козацькій Україні Катериною II кріпацтва; знищення в 1775 р. оплоту української свободи Запорізької Січі; заборона українського друку; російські агресії 1917–1918 рр. і 1919–1921 рр.; «червоний терор» і масові репресії радянського часу; три радянські Голодомори 1920–1940-х років; насильницька колективізація і депортації сотень тисяч українських селян до Сибіру, нищення української школи, тотальна русифікація і багато інших «принад російського вектору» історії України ХХ століття. Коли ж у 2013–2014 рр. з'ясувалося, що громадяни України всіх національностей чітко орієнтуються на Європу і не бажають такого «розвороту» в минуле, на Сході заговорили гармати. Нова спроба повернути Україну в напрямку «вектора російської цивілізації» обернулася черговою російсько-українською війною з багатотисячними жертвами, гуманітарною катастрофою, слізьми і кров'ю, тисячами вбитих і покалічених, сотнями тисяч біженців з Донбасу і Криму, зруйнованими містами, підприємствами, залізницями, школами, лікарнями, дитячими садочками.

Тепер, коли в Донбасі йде війна, ллється кров, гинуть люди, виникає питання: чи усвідомлювали місцеві прибічники «Русского мира», до чого веде їх діяльність? Якщо не усвідомлювали, то це свідчить про рівень їх інтелекту, незалежно від того, називають вони себе академіками, професорами, генеральними директорами чи народними депутатами. А якщо діяли цілком усвідомлено? Відповідь зрозуміла.

---

¹ От главного редактора. (В.В. Грицков) // Русская история. — Москва, — 2014. — № 3. — С. 4.

У цьому контексті знову і знову виникає питання: «Куди дивилася влада?». Вони повинна була аналізувати, передбачати, попереджувати. Коли б тодішнє керівництво не сприяло діяльності проросійських сепаратистських груп і окремих одіозних осіб, а дало їм принципову оцінку, у тому числі й використовуючи правові аргументи, то війни на Сході України і багатьох тисяч жертв можна було б уникнути.

Як виправдання, від тих, хто ходив на псевдореферендуми і їздив на Антимайдани, а тепер поступово переосмислює свою сепаратистську позицію, можна почути: «Не думали, не чекали». Або: «Сподівалися, що все буде, як весною 2014 р. у Криму», що «Русский мир» прийде без крові, сліз і розрухи. Про те, як сприймуть російську агресію противники «Русского мира» в Україні, в Європі, як зреагує світове співтовариство — не задумувалися. Зазомбовані московською пропагандою, були впевнені, що все закінчиться тріумфом Росії. Про історію, її уроки ніхто не згадував. Вважали, що трагедії минулого, до яких приводила загарбницька політика — «це не про нас». Говорили: «У нас не загарбання, у нас — звільнення». Але ж незнання історії, небажання враховувати її уроки не звільняє від відповідальності перед нею. Тим більше, про назрівання трагедії на Сході України попереджували. Про це навіть кричали. Але не хотіли слухати.

Наведемо красномовний приклад. У Запоріжжі в 1999 р. відбулася дискусія між місцевим російськомовним поетом Павлом Бауліним (депутатом Верховної Ради України від Прогресивно-соціалістичної партії Наталії Вітренко) і активним учасником демократичного руху міста Ізраїлем Зайдманом. Баулін стверджував, що «народ, який жив тут і створив багато століть тому свою державу — Київську Русь, говорить мовою предків — російською мовою». Як і багато місцевих росіян, Баулін був упевнений, що Придніпров'я, як і Поволжя, є ареалом російської мови та російського етносу, який нібито то тут існував ще з часів Київської Русі. Щодо української мови, якою користується частина населення регіону, то це, на його переконання, — штучне утворення, «створене галицької діаспорою». Щоб ізолюватися від докучливих галичан, Баулін запропонував створити на території переважно російськомовних південних і схід-

них областей України автономне державне утворення — «Південно-Східну республіку» зі своєю армією, власним митним режимом і валютою, яке перебуватиме в найтісніших зв'язках з Росією, аж до повного злиття з нею.

Позицію нардепа Бауліна засудили представники практично всіх національних груп населення регіону, але найкраще йому відповів єврей І. Зайдман. Зокрема, він популярно роз'яснив П. Бауліну, як опинилися його предки в Україні і якою мовою вони розмовляють: «Що стосується предків Бауліна, то не виключено, що вони колись, років так 800 тому, вийшли з Київської Русі куди-небудь в Рязань або Твер, а їхні нащадки, гарненько перемішавши за минулі століття з татарами і угро-фінами, повернулися сюди недавно в особі самого Павла Борисовича ... Тому не треба представляти справу так, що от вони тисячу років тут жили і весь час тим і займалися, що говорили російською мовою».

Коли б П. Баулін і його однодумці глибше поцікавилися, якою ж мовою спілкувалися в Київській Русі, вони могли б звернутися до спадщини шанованого у науковому світі російського історика Бориса Рибаківа. Розмовною мовою жителів Київської Русі він назвав мову, якою спілкуються нині селяни Київської області. «Від'їжджайте на 20 кілометрів від Києва, і ви почуєте цю мову», — говорив російський академік.

Що ж стосується провокаційного проекту «Південно-Східної республіки», який пропонував П. Баулін, то спроба його реалізації, на тверде переконання І. Зайдмана, призведе до такої війни, на тлі якої Придністров'я та югославська різанина *«здаватимуться дитячими витівками»*¹.

Ці пророчі слова були вимовлені 16 років тому. Тоді на них мало хто звернув увагу. В Україні пишалися, що становлення незалежності відбувається мирно і, на відміну від сусідів, вдалося уникнути кривавих міжнаціональних конфліктів. Вважалося, що так буде і далі. Але мало хто знав, що відбувається за лаштунками подій, зокрема, що думають про майбутнє України в кремлівських

---

¹ Зайдман І. К гражданской войне через утопию Павла Баулина // Газ.: Запорізька Січ. — 1999. — 5 августа.

кабінетах і які завдання одержує звідти «п'ята колона» в Києві і на Сході й Півдні України. Органи безпеки і зовнішньої розвідки України «з Росією не працювали», а при Януковичу вони взагалі стали філіалами російських спецслужб. Але про це знали лише «посвячені». Тому й несподіванкою для більшості стало, коли у відповідь на прагнення України до незалежного життя, що проявилось 2014 р. в ході «Революції гідності», заговорили російські гармати, і українців змусили зі зброєю в руках захищати свою незалежність, право на вільний вибір.

* * *

Повернемося ще раз до питання про причини, які викликали новітню російсько-українську війну. Сьогодні ще не все нам відомо, але з доступних джерел ясно, що маємо складне співвідношення зовнішніх і внутрішніх причин. Без сумніву, є історичні підстави конфлікту, пов'язані з етнонаціональними відмінностями південно-східних областей України, які склалися на українсько-російському порубіжжі в процесі історичного розвитку. Але, без сумніву, існують потужні зовнішні впливи, пов'язані з прагненням Росії відновити імперію, включивши до її складу України. Нарешті, діяла потужна п'ята колона, яку підтримувала РФ. Коли автори цієї книги говорять про співвідношення цих факторів, їх ієрархію, то на перше місце ставлять зовнішні, пов'язані з прагненням російського керівництва відновити імперію, а на друге — комплекс причин, пов'язаних з внутрішнім становищем України після проголошення незалежності. Війну, без сумніву, було нав'язано ззовні, а в середині України були сили, готові підтримати агресора.

Поглянемо на це питання очима іноземних дослідників — групи американських і європейських аналітиків, які оприлюднили свої висновки з цього приводу на сторінках газети «Вашингтон пост»¹. Іноземці шукали аналогії українським подіям в новітніх конфліктах на Балканах і на Близькому Сході, які добре вивчили. Але прийшли до висновку, що існуючі етнічні чи культурні відмін-

---

¹ Див.: *Верменич Я.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — К., 2015. — С. 57.

ності між окремими регіонами України підстав для конфліктів такого масштабу не містили. Значно більше важили добре продумані чи незважені дії російських політиків, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції. І, звичайно, неадекватна політика українських керівників, які вчасно не усвідомили зовнішньої загрози і з різних причин (інколи цілком свідомо) належним чином не реагували на неї.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Підводячи підсумки, є всі підстави визнати принципову тотожність політики політичних режимів Росії різних часів по відношенню до України і, зокрема, до її східних і південних земель.

Після ліквідації козацького устрою на Лівобережжі та знищення Запорізької Січі імперський курс був спрямований на інтеграцію цих регіонів у складі Росії і позбавлення їх будь-яких рис, які б давали підставу вважати їх українською територією. Саме з цією метою Катерина II і назвала землі запорозьких козаків *Новоросією*. У цьому проєкті був і зовнішньополітичний аспект: зробити цю територію плацдармом для дальшого наступу Російської імперії на Балкани і оволодіння нею чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли. Добивалися цього довго і наполегливо. І саме ці зусилля імперської влади були підставою для обґрунтування права Росії на ці території. Це типова для колонізаторів практика: коли вони не мають аргументів для обґрунтування свого права на землю *першістю освоєння*, то розвивають ідею «вищості» *їхнього вкладу* в її економічний і культурний розвиток¹. Але ці зусилля не принесли очікуваного результату: русифікаційні плани були реалізовані лише частково, а Південь і Схід залишилися українськими етнічними територіями. Більше того, вони зіграли надзвичайно важливу роль у економічній інтеграції Лівобережжя і Правобережжя, виникненні українського товарного ринку, формуванні модерної української нації та визрівання умов для політичної незалежності України. Не була реалізована і зовнішньополітична складова проєкту. В 1872 р. «Новоросія», як адміністративно-територіальна одиниця, зникла з карти імперії і цей термін став поступово виходити із вжитку.

Тимчасовий уряд, який після Лютневої революції 1917 р. прийшов на зміну царизму, прагнув утримати південні і східні регіони України у складі Росії. Коли Центральна Рада своїм Першим Універсалом від 10 червня 1917 р. оголосила автономію України, Тимчасовий уряд відмовився визнати її в межах частини Чернігівської,

---

¹ Див.: Якубова Л. Національна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи у світлі сучасного етапу українського націотворення. К., 2014. — С. 91.

усієї Харківської і трьох південних губерній України. Але переважна більшість населення Слобожанщини та Півдня відкинуло рішення Тимчасового уряду і продовжувала сприймати свій край невід'ємною частиною єдиної України. Характерно, що відкрито про «Новоросію» тоді мова вони не йшла. Якщо хтось і згадував цей термін, то тільки в минулому часі. У кінцевому рахунку, всупереч позиції Тимчасового уряду Росії, Центральна Рада восени 1917 р. поширила свою юрисдикцію на Південь і Схід України.

Захопивши владу в Росії, більшовики щодо України продовжували політику імперської влади і Тимчасового уряду. Наприкінці 1917 р. вони почали *першу* в ХХ столітті *російсько-українську війну* і розчленовувати Україну на шматки. На Півдні та Донбасі було створено регіональні радянські республіки, які підпорядковувалися безпосередньо російському більшовицькому центру на чолі з Леніним. Від України відірвали найбільш розвинені східні та південні території — ті, які ще недавно Тимчасовий уряд не бажав визнавати частиною автономної України. Про те, що колись ці землі називалися Новоросією і тому не повинні належати Україні — вже ніхто не говорив. Для обґрунтування агресії шукали не історичні, а інші аргументи — головним чином, соціально-економічні.

Однак локальні радянські утворення на території України виявилися нежиттєздатними. Їх керівництво ігнорувало український характер регіону, здійснювало непродумані соціально-політичні експерименти, ліквідувало демократичні права і свободи, здійснювало реквізиції і контрибуції, конфісковувало хліб і вивозило його в Росію. Ці республіки нічого не змогли протиставити наступу військ УНР та її союзників — Німеччини та Австро-Угорщини. Південь і Схід навесні 1918 р. знову стали частиною Української Народної Республіки на чолі з Центральною Радою. Ніхто не згадував, що в часи Катерини II ці землі називали Новоросією.

Консервативний український політик генерал Скоропадський в кінці квітня 1918 р. розігнав Центральну Раду, що складалася з членів українських соціалістичних партій. Однак його політика стосовно Півдня і Сходу України була продовженням курсу Центральної Ради. Гетьманські дипломати відстоювали національні інтереси України, виходячи з того незаперечного факту, що Слобожан-

щина, Донбас та приазовські і причорноморські землі є невід'ємною частиною України. Коли в листопаді–грудні 1918 р. стався антигетьманський переворот і до влади прийшла Директорія, Південна і Східна Україна стали частиною Української Народної Республіки. Хоча Центральна Рада, режим генерала Скоропадського і Директорія УНР орієнтувалися на різні форми соціально-економічного устрою, вони були єдині в питанні про приналежність південного і східного регіонів України.

Більшовики, захопивши в ході *другої російсько-української війни* 1919–1921 рр. Україну, були змушені відмовитися від ідеї її розчленування і відтворення регіональних радянських республік. Вони задовольнилися тим, що Україна стала радянською і разом з її південними і східними землями, населенням і ресурсами опинилася під керівництвом Російської комуністичної партії. Фактично, радянська Росія здійснювала повний контроль над Україною.

Денікінці, які окупували Україну влітку 1919 р., продовжили традиційну імперську політику, вважаючи Південь «Новоросією», тобто частиною Великої Росії. Однак, у білогвардійців по відношенню до України спостерігалася еволюція. Наступник Денікіна — генерал Врангель під впливом політичної кон'юнктури (воювати йому довелося в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, а більшість його солдатів були українцями) змушений був визнати український характер Півдня і навіть запропонував тодішньому керівнику Української Народної Республіки С. Петлюрі рівноправні відносини та взаємодопомогу. До українців він звертався на їхній рідній мові, як до «братів». Таким чином, ідея «Новоросії» Врангелем і його білогвардійським оточенням була відкинута.

Погляди більшовиків також еволюціонували, правда, ця еволюція була суто кон'юнктурною. Остаточно утвердившись в 1921 р. в Україні, вони визнали українців окремою нацією з її мовою і культурою, але виключно в складі Радянської держави. Більшовицьке керівництво чудово розуміло, що суверенітет України, як і будь-якої іншої республіки у складі СРСР, був повною фікцією. Всі питання вирішувалися в Москві. Так було в 20–30-ті роки ХХ ст., так залишилося і після Другої світової війни, — аж до розвалу Радянського Союзу. В радянській політичній термінології для по-

значення південних і східних областей України слово «Новоросія» не використовувалося.

Коли ж Україна в 1991 р. після проголошення незалежності оголосила про свій європейський вибір, в Росії це було сприйнято як виклик. Пострадянська Росія не відмовилася від імперських амбіцій, а без повного контролю над Україною відновлення імперії неможливе. Як один з інструментів цього було обрано ідею відродження під прапорами «Русского мира» історичної Новоросії.

В українській філософсько-політичній думці про російську імперську ідею (*російський месіанізм*) писалося неодноразово. Зокрема, Дмитро Донцов (до речі, народився і провів дитячі роки в Мелітополі, тобто — у самому центрі колишньої *Новоросії*) ще у березні 1921 р. писав: «Можна з упевністю сказати, що ... ідеологія російського комунізму, як і царизму, — це різні форми однієї й тої самої суті, одного з того самого з'явища загального характеру, що є нічим іншим, як воюючим з Заходом російським месіанізмом»¹.

Подібні висновки в 30-ті рр. ХХ ст. в еміграції зробив і російський філософ М. Бердяєв, життєвий і творчий шлях якого розпочався у Києві. У книзі «Истоки и смысл русского коммунизма», написаної в еміграції в 30-ті рр. ХХ ст., він розкрив тісний взаємозв'язок між комунізмом (більшовизмом) й ідеєю російської великодержавності. Ця ідея сформувалася за декілька століть до виникнення більшовизму і глибоко закоренилася в російську національну свідомість. Її суттю була іраціональна віра в месіанську місію Москви у світовій історії, яка (*місія*) перейшла до неї від Риму і Константинополя. Після ліквідації 1917 р. царизму ця ідея була підхоплена більшовиками і модернізована ними в політичному проєкті Комуністичного Інтернаціоналу. Про нього М. Бердяєв писав, що насправді він "*есть не Интернационал, а русская национальная идея*". Разом з комунізмом російська великодержавницька ідея прищеплювалася усім, хто опинявся в у сфері впливу Росії, незалежно

---

¹ Донцов Д. Підстави нашої політики // Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. — Львів, 2001. — Т. 1. — С. 96.

від від національності і віри¹. Свій висновок Бердяєв сформулював у майже математично вивірених формулі: «Як це не парадоксально звучить, але більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, — першим явищем було московське царство, другим явищем — петровська імперія...»².

Хто знає, коли б Бердяєв і Донцов дожили до наших днів, чи не назвали б вони проект «Новороссія», яку прагне реалізувати сучасний режим РФ, *четвертим явищем російського імперіалізму*? Для цього у них були б усі підстави, і зокрема, «гібридна війна», яку розв'язала Росія проти України.

Але, як відомо, всі попередні *з'явлення* російського імперіалізму закінчилися крахом. Така доля чекає і четверте — «*Русский мир*», який в образі «*Новороссии*» приніс в Україну кров і сльози. І є підстави для надії, що очікувати довго не доведеться. Адже історична епоха імперій закінчилася з розпадом СРСР і повернення до неї не хочуть ні народи, ні уряди — весь цивілізований світ. Не хочуть, перш за все тому, що імперії — це війни, це ріки крові і сліз.

У кінцевому рахунку, долю України, в тому числі південного і східного регіонів, визначать її громадяни, переважна більшість яких, незалежно від національного походження, рішуче відкидають імперський проект «Новоросія» і сприймають Донбас, Південь і Крим невід'ємною частиною України — своєї спільної Батьківщини.

Так було, і так буде.

---

¹ Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. (Репринт издания 1955 г.). — М., 1990. — С. 118.

² Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — С. 99.

Науково-популярне видання

Турченко Федір Григорович

Турченко Галина Федорівна

**ПРОЕКТ “НОВОРОСІЯ”
і новітня російсько-українська війна**

Комп’ютерна верстка

Світлана Блащук

Підписано до друку 26.01.2015. Формат
60x84/16. Ум.друк.арк. 9,65. Обл.-вид.арк. 9,56.
Наклад 300 прим. Зам. 27.2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4